

471

A GÖRÖG RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

ÍRTA:
SARKADY JÁNOS

KÜLÖNNYOMAT AZ
ANNALES UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
BUDAPESTINENSIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATAE.
SECTIO HISTORICA. TOMUS I. (1957) C. KIADVÁNYBÓL.

Sarkady

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1957

Florvath Pálna

szíves barátsággal

Sarbadny János

A görög rabszolgatartó társadalom kialakulásának kérdéséhez

I. A probléma

A rabszolgatartó formáció kialakulásának problémája egyike a marxista ókori történeti kutatás döntő fontosságú kérdéseinek. Általános történeti szempontból, az emberi társadalom egész fejlődésének vizsgálata szempontjából rendkívüli jelentőségű annak a folyamatnak a kutatása, amelynek során az ősközösségi rend felbomlott, és kialakult a rabszolgatartó rend, az osztálytársadalom általában elsőnek tekintett¹ formája. Ez az általános folyamat azonban csak az egyes társadalmak külön fejlődésének konkrét elemzésén keresztül vizsgálható meg sikeresen. Az osztálytársadalom kifejlődése az egyes területeken — a fejlődés általános törvényszerűségein belül — mindenütt más-más körülmények és feltételek közt megy végbe, s ennek megfelelően külön sajátosságokat is mutat. Ezek részletes feldolgozása elengedhetetlen feltétele az egész folyamat teljes feltárásának. Ezen a kutatási területen belül magától értetődően kiemelkedő hely illeti meg az egyik legfontosabb rabszolgatartó társadalom, a görög társadalom kialakulásának vizsgálatát.

A görög társadalom fejlődésének törvényszerűségeit a történelmi materializmus elméletének következetes alkalmazásával elsőnek Engels tárta fel A család, a magántulajdon és az állam eredete c. művében, amelynek két fejezetét (IV.—V.) szentelte a görög társadalom vizsgálatának. Ez a két fejezet és az osztálytársadalom kialakulásának általános törvényszerűségeit összefoglaló IX. fejezet megteremtette a görög társadalomtörténet marxista kutatásának szilárd alapját, amely lényegét illetően, fő megállapításaiban és kérdésfeltevéseiben máig megőrizte értékét és érvényességét.

Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy az Engels által adott kép kibővítése és egyes esetekben megváltoztatása már régen szükségessé vált. Ne feledjük el, hogy Engels műve 1884-ben jelent meg,² tehát olyan forrásanyag alapján kellett megírnia, amely lényegesen kisebb és kevésbé feldolgozott volt, mint az, ami ma rendelkezésünkre áll. Azóta számos új (elsősorban régészeti) felfedezés bővítette a görög történelem kezdeteire vonatkozó tudásunkat. A múlt század végén és a századfordulón folytatott ásatások nyomán lett ismertté a krétai-mykénéi műveltség,³ amelynek teljes történeti jelentősége csak századunk kutatói előtt tárult fel. Ugyancsak a múlt század végén sikerült a nyelvészeti kutatásnak fényt deríteni a görögség előtti őslakosság kérdésére.⁴ Homéros és a homérosi eposzokban tükröződő világ történeti megértéséről is csak pár évtizede beszélhetünk⁵ s csak három éve, hogy a lineáris B-írás megfejtésével a mykénéi gazdaság- és társadalomtörténet felbecsülhetetlen értékű új forrásai jutottak kezünkbe.⁶ Az archaikus kor anyagi kultúrája is csak az utóbbi évtizedek kutatásai alapján vált ismertebbé.⁷ A feliratos anyag óriási mértékben gyarapodott.⁸ Sok új anyagot hoztak az egyiptomi papyrusleletek is;⁹ mindenekelőtt az athéni történelem egyik legbecesebb forrásának, az aristotelési „Athénaion politeia”-nak az előkerülése jelentett felbecsül-

hetetlen gazdagodást a tudomány számára.¹⁰ Főlölesleges folytatni a felsorolást.

Ez az óriási anyag és a belőle következő eredmények sürgetően szükségessé teszik az új — vagy új formában felmerülő — kérdések megvitatását és megoldását. Ezek közül, mint leglényegesebbeket, már előre ki kell emelnünk néhányat. Engels a görög nemzetségi társadalom felbomlásának leírását a homérosi korral (i.e. X.—VIII., ill. mások szerint XII.—VIII. sz.) kezdi.¹¹ A krétai-mykénéi kultúra megismerése óta ezt a folyamatot időbelileg lényegesen hosszabbnak kell látnunk, s kezdeteit legalább ezer évvel korábbra kell helyoznunk. A fejlődésnek Engels ábrázolásában pár század idejére sűrített mozzanatait tehát egy időbelileg sokkal hosszabb korszakon belül kell elhelyoznunk. Be kell építeni a görög társadalomtörténetbe a krétai és mykénéi társadalmat, tisztázva ezek jellegét. Ide kapcsolódik az a fontos és tisztázatlan kérdés, hogy meddig beszélhetünk ösközöségi, nemzetségi társadalomról a görög fejlődésben. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a fejlődés vonala nem olyan egyenletesen emelkedő, amint Engels korábban feltételezték: a fejlődés ábrázolásába be kell illeszteni a mykénéi és az archaikus kor közti hanyatlás szakaszát is.

Új, beható vizsgálatot igényelnek az archaikus kor gazdasági fejlődése, társadalmának jellege és változásai is. Engels ugyanis — a források szűkösége és feldolgozatlansága következtében, és valószínűleg az egyszerű, áttekinthető ábrázolás kedvéért is — leírásában ezt a kort elsősorban mint a nemzetségi rend fokozódó bomlását és a rabszolgatartás elemeinek állandó növekedését jellemezte, amely már az archaikus kor folyamán elvezet oda, hogy a rabszolgatartó termelés uralkodóvá válik, és a rabszolgák pl. Athénban már a lakosság többségét alkotják.¹² Mai tudásunk ezt a képet jóval bonyolultabbnak mutatja, s több kiegészítést, sőt komoly változtatást tesz szükségessé, egyrészt a szabad kistermelők szerepével, másrészt a rabszolgaság jelentőségével és fejlődésének irányváltozásaival kapcsolatban. Egyes idetartozó kérdésekre már maga Engels is több utalást tett, anélkül azonban, hogy ezeket részletesen kifejtette volna.¹³ A görög társadalom történetét tárgyaló művek számára azonban e mozzanatok teljes kifejtése nem mellőzhető feladat.

E problémakör sokoldalú vizsgálata és feldolgozása a marxista ókortörténetészek egyik legfontosabb és legsürgetőbb feladata; ez a feladat azonban ma még egyáltalán nem tekinthető elvégzettnek. Ennek a sajnálatos helyzetnek több oka is van. Egyrészt túlságosan kevés volt ezen a területen a konkrét kérdéseket feldolgozó kutatómunka, másrészt a kérdések vizsgálatánál túlságosan is csak „A család, a magántulajdon és az állam eredeté”-re támaszkodtak, és elhanyagolták azokat az értékes útmutatásokat, amelyeket részben Engels más műveiben, de főleg Marxnál találhattak volna.¹⁴ Mindenekelőtt azonban a szűklátókörű dogmatizmus volt az, amely a klasszikus művek betűjéhez való merev ragaszkodásával megakadályozta az új felismerések érvényesülését.¹⁵ Ilyen körülmények közt érthető, hogy a görög fejlődés új mozzanatokkal és szempontokkal bővített és főleg az új problémákat megoldó ábrázolása követelményének a görög történet eddigi marxista feldolgozásai nem tettek eleget. Ennek illusztrálására egy-két szemléltető példát hozunk fel a két legfontosabb kérdéssel, a mykénéi kor fejlődéstörténeti helyével és az archaikus társadalom jellegével és fejlődésével kapcsolatban.

Mykénéi pl. Szergejev görög története¹⁶ (lényegében helyesen) mint a kifejezett osztálytársadalom és állam korát jellemzi; hanyatlásának okait azon-

ban csak bizonytalanul próbálja megközelíteni, s utána a homérosi kor leírásában Engels nyomán olyan módon kezdi ismertetni a görög nemzetségi társadalmat és annak bomlását (amely nyilván a Mykéné előtti időkbe nyúlik vissza!), mintha ez a bomlás csak most indulna, és Mykéné nem is létezett volna. A mykénéi kor és az azt követő primitívebb viszonyok ellentmondását a Gyakov-Nyikolszkij-féle ókori történeti összefoglalás viszont úgy próbálja áthidalni, hogy — szöges ellentmondásban az emlékanyaggal — primitivizálja a mykénéi kort, éppen csak bomlásnak indult nemzetségi társadalomnak minősítve az egészet.¹⁷ Hasonló jellegű tévedést követ el a kitűnő angol marxista ókorkutató, G. Thomson is a mykénéi kor megítélésében.¹⁸ Az új szovjet világtörténet¹⁹ nemrégiben megjelent I. kötete az új anyag szélesebbkörű bevonásával, konkrétabb leírásokkal és többnyire óvatosabb megfogalmazásokkal dolgozik, de az itt felmerülő elvi problémák megoldásához ugyan csak nem jut el. — Mindez azért, mert Engels még nem nyilatkozhatott Mykéné-ről, és mert a homérosi kor társadalmát katonai demokráciaként, az ősközösségi rend bomlásszakaszaként jellemezte.²⁰

Az archaikus korról kapcsolatban sem jobb a helyzet. Szergejev könyve megközelítőleg sem tud világos képet adni a kor fejlődési folyamatáról; próbálkozik ugyan a különféle tendenciák több oldalú megvilágításával — és ez elismerésre méltó törekvés —, de ezzel sajnálatos módon csak kiegyenlíthetetlenül ellentmondó állításokba bonyolódik.²¹ Ezzel szemben a Gyakov-Nyikolszkij-féle tankönyv tárgyi hibákkal is megterhelt ábrázolására a kérdések vulgáris leegyszerűsítése jellemző.²² Itt a homérosi kor, akárcsak a mykénéi, a teljes primitivizálásnak esik áldozatul; az ezt követő korszak viszont a rabszolgatartó rend gyors és teljes győzelmeként szerepel. Ebben az ábrázolásban elsikkad az archaikus kor gazdaságának és társadalmának egész sor fontos sajátossága, s nem kap helyes megvilágítást a késői archaikus kor forradalmi mozgalmainak jelentősége sem. A polis sajátos szervezeti formája nem kap valóságos jelentőségének megfelelő, tárgyilag megalapozott értékelést.²³ Igen súlyos hiba az is, hogy a rabszolgatartó társadalom osztályszerkezetének ábrázolásában többnyire teljesen összeemosódik a „szabad” és „rabszolgatartó” fogalma. A szabad polgárság egészének a rabszolgatartókkal való azonosítása teljesen eltorzítja a valóság képét; s ez a tévedés annál is inkább menthetetlen, mivel Mejman és Utcsenko már régebben bebizonyították, hogy a szabadok jogi egységén belül a rabszolgatartók és szabad kistermelők élesen szétválasztható külön osztályokat alkotnak.²⁴ — Nem mentes ezektől a hibáktól (ha enyhébb formában jelentkeznek is) a Vszemirnaja Isztorija sem.²⁵ Szinte minden feldolgozásra jellemző az is, hogy csak egészen bizonytalanul és általánosságokban fogalmazva helyezik el a görög társadalom fejlődését az ókori fejlődés egészében; lényegében nem mennek túl azon az önmagában keveset mondó megállapításon, hogy a görög (és általában az antik) rabszolgatartás a fejlődés magasabb fokát képviselte, mint az ókori keleti.²⁶ Nem kapunk viszont feleletet pl. arra a döntő kérdésre, hogy miért éppen itt és ekkor fejlődik ki a rabszolgatartó társadalomnak ez az új formája. — Ez a pár példa is elég világosan mutatja, hogy a görög társadalomtörténet marxista kutatói előtt még milyen nagy feladatok állanak.

E feladatok elvégzéséhez szeretne hozzájárulás lenni ez a tanulmány is. A nagy terjedelmű, sokágú problémakör egészének teljes feldolgozását, lényeges kérdéseinek megoldását természetesen nem tűzhattük ki célunkul. A kérdések jelentős része mai állásában — bármennyi előmunkálat áll is ren-

delkezésünkre — még amúgy sem érett a végleges döntésre. Az óriási forrásanyag feldolgozása a számunkra fontos szempontok szerint ugyancsak nem mondható még elvégzettnek. Ilyen körülmények között meg kell elégednünk azzal, hogy egy előzetes jellegű, vázlatos ábrázolásban foglaljuk össze a fejlődés folyamatát a kezdetektől az V. századig, elkülönítve fő szakaszait és megállapítva ezek lényeges tartalmát. Ezen a kereten belül teszünk kísérletet egyes kérdések új szempontú megvilágítására is.

Az itt adott kép természetesen sok tekintetben hézagos és hipotetikus jellegű lesz; ez azonban a kutatás mai állása mellett még elkerülhetetlen. (Az ábrázolás vázlatosságához persze hozzájárult a nagy téma és a szűk keretek ellentéte is; ugyanez okból kényszerültünk arra is, hogy utalásainkat a legszükségesebb minimumra korlátozzuk.) Nem is törekszünk azonban többre, mint hogy néhány eddig kellően nem méltányolt mozzanatot beillesztünk a fejlődés képébe, és egyes kérdéseket az eddiginél véleményünk szerint helyesebb megvilágításba állítsunk; ha ez sikerül, dolgozatunk elérte célját.

II. A fejlődés történeti áttekintése²⁷

1. A neolitikum (I. e. IV. eزر.—III. eزر. közepe.)

A paleolitikumban — amint az általános európai viszonylatban feltűnően gyér leletek mutatják — a Balkán-félsziget déli része szinte lakatlan volt.²⁸ A neolit kor kezdetén azonban megváltozik a helyzet: a leletek sűrű lakosságra vallanak. A terület főleg kelet felől népesült be; keleten, Előázsiában az i. e. V. évezredben alakul ki és emelkedik csakhamar a fejlődés magas fokára az a neolitikus paraszti életforma, amelyet a kapás földművelés, állattartás, csiszolt kőszközök, fazekasság és szövés-fonás jellemez.²⁹

Ez a neolitikus paraszti életmód még általában nem jelenti a teljes letelepültség állapotát; a földművelés fejlődésének ezen a korai fokán állandóan szükséges új földek feltörése a hamar kimerülő régiék helyett,³⁰ és ez lassú, de folytonos vándorlásokkal jár. Ezek a vándorló paraszti csoportok népesítették be valószínűleg még a IV. évezred folyamán a későbbi Görögország területét.³¹ Kultúrájuk, az ún. Sesklo-kultúra³² a Duna-vidékig elterjedt rokonkultúráival együtt számtalan helyi változatában is egységet alkot, amelyet szoros szálak fűznek az előázsiai, főleg a kisázsiai kultúrákhoz. Ez a régészeti egység egyben etnikai-nyelvi egységet is jelez: területe egybeesik az égei szubsztrátumhoz tartozó helynevek elterjedésével.³³

A görögországi neolitikum régészeti emlékei a fentebb jellemzett gazdasági állapotot mutatják; a viszonylag sűrű, erődítések nélküli falutelepülések a lakosság békés életéről tanuskodnak. A nagy számban előkerült női idolkat a kutatók nagyrésze a matriarchátus bizonyítékának értelmezi.³⁴ A leletanyagból nem lehet a lakosság közt jelentősebb vagyoni különbségekre következtetni. Egészében a neolitikus kor az ősközösség virágzásának képét mutatja.

A III. évezred derekán, a valószínűleg északi bevándorlás következtében kialakult³⁵ Dimini-kultúra leletanyagában azonban már felbukkannak bizonyos jelenségek, amelyek előhírnökei a nemsokára kibontakozó változásoknak: szórványosan előforduló arany- és réztárgyak — valószínűleg más vidékekkel folytatott cserekereskedelem emlékei —, és főleg: az első komoly erődítések, egy harciasabbá váló kor jelei.³⁶ Ezek azonban még első jelek, amelyek csak távolról mutatnak a következő kor erőteljes változásainak irányába.

2. A korai minósi és korai hellasi kor (I. e. III. ezs. 2. fele.)

Mint már a neolitikum végén, e korban is kimutathatók kisebb északi bevándorlások; ezek azonban nem játszanak lényeges szerepet. Ezzel szemben lényegesen maradnak, sőt megerősödnek azok a kapcsolatok, amelyek az égei világot Kisázsiahoz fűzik: innen terjed el hosszabb-rövidebb idő alatt e periódus folyamán a réz, majd a bronz használata, ami jelentős változásokat hozott létre a gazdasági életben.³⁷ A leletek világosan mutatják a kereskedelmi kapcsolatok megerősödését Előázsiaival és Egyiptommal.³⁸ A települések már kezdenek városi jelleget öltetni, gyakorivá válnak az erődítések és a környezetükből kiemelkedő, az átlagosnál nagyobb lakóházak. Kiegészítik a képet az e korból származó, sokszor művészién kidolgozott nemesfém tárgyak, sőt kincsleletek, gazdag mellékletekkel ellátott temetkezések, amelyek nagy értékek felhalmozódását mutatják egyes személyek vagy csoportok kezén. Ez a fejlődés legerőteljesebben Krétán bontakozik ki, de a görög szárazföldön is figyelemre méltó fokot ér el.³⁹

Ezek a tények valószínűvé teszik, hogy az ősközösségi társadalom bomlása, a vagyoni rétegződés és az osztályviszonyok kialakulása nagymértékben előrehaladt ebben a korban. Ezt a feltételezést nyelvészeti érvek is megerősítik: jellemző módon a görögség előtti őslakosság nyelvéből a görög nyelvbe átkerült elemek közt olyanok találhatók, mint az *anax*, *basileus*, *prytanis*, tehát az „uralkodó”, „király”, „előljáró” fogalmát kifejező szavak, másfelől pedig a *dulos* (=szolga) szó.⁴⁰ Ezek — a régészeti anyaggal együtt — világosan bizonyítják, hogy az e kor végén bekövetkező görög bevándorlás (i. e. XX. sz., l. alább) előtt az őslakosság az osztálytársadalom kialakulásának eléggé előrehaladott stádiumát érte el. A következő korszakban Kréta és a görög szárazföld fejlődésének különbségei az eltérő történeti körülmények következtében élesebbekké válnak.

3. A középső minósi és a középső hellasi kor (I. e. XX—XVII. sz.)

a) Kréta (A középső minósi kor)

Kréta fejlődése zavartalanul folyik tovább ebben a korban is: a görög bevándorlás úgy látszik nem érintette a tengertől védett szigetet. Kedvező földrajzi helyzete (összekötő szerep Európa, Ázsia és Afrika között) és természeti viszonyai elősegítették gazdasági életének gyors és nagyméretű fellendülését. Virágzó mezőgazdaság, sokágú, igen fejlett, művészi színvonalú ipar, Egyiptommal és Szíriával folytatott intenzív kereskedelem jellemző a kor gazdasági életét.⁴¹ Az eddig is városias jellegű települések valódi városokká fejlődnek; az elért színvonalra jellemző, hogy a legjelentékenyebb, Knóssos, lakossága 50 000 fő körül lehetett.⁴² A kincsleletek, a palotaépítkezések, a települések általános jellege (a paloták körül csoportosuló, kifelé egyre szegényebb házakból álló várostípus), az írás (hieroglif, majd lineáris A-írás) használata stb. kifejezetten tanúsítják a teljesen kifejlett osztálytársadalom és állam meglétét.⁴³ A valószínűleg egész Krétát egyesítő állam székhelyén, Knóssos városában csoportosult úgy látszik az egész sziget uralkodóosztálya.^{44*}

A krétai társadalmat a szovjet ókortudomány általában ókori keleti típusú rabszolgatartó társadalomnak jellemzi. Ennek a feltételezésnek szigorúan véve csak két, egészen általános jellegű bizonyítéka van: egyrészt az

a tény, hogy Krétán osztálytársadalom létezett — ami az emlékanyagból első pillantásra is világos —, másrészt az az elgondolás, hogy az osztálytársadalomnak szükségszerűen első formája a rabszolgatartó formáció, amelynek az antikot megelőző fokozata az ókori keleti társadalom. Ezt az elgondolást bizonyos mértékig támogatják az olyan ókori keleti jellegű, régészetiileg megfogható vonások is, mint pl. a királyi oikos irányító szerepe a gazdasági életben.⁴⁵ A krétai írás megfejtéséig azonban (ami talán már nem várat sokáig magára) nem állapíthatjuk meg pontosabban e társadalom sajátosságos vonásait. Kréta kétségtelenül beletartozott a bronzkori civilizáció nagy előázsiai-északafrikai körébe, amely alapvető vonásait tekintve egységet alkotott; másrészt azonban ezen az egységen belül az emlékek Kréta kultúráját oly sajátosságosnak, minden más ókori keleti kultúrától annyira eltérőnek mutatják,⁴⁶ hogy magában az alapul szolgáló társadalomban is lényeges különbségeket tételezhetünk fel.⁴⁷

A krétai fejlődés lényegében az egész korszakban zavartalan; az 1700 körüli földrengéskatasztrófa hatása csak ideiglenes, akár az 1580 körül bekövetkezett hasonló csapásé; ez utóbbihoz azonban már valószínűleg a szárazföldi görögök (achajok) betörése is társult. Ezután kb. egy századig (kb. 1560—1460) Kréta és a felemelkedő új északi hatalom, Mykéné viszonya úgy látszik békés volt; a XV. század közepén azonban az achajok megvetik a lábukat Krétán, és 1400 körül bekövetkezik a knóssosi paloták végleges pusztulása. Az Aegaeis hegemoniája Mykénére száll át.⁴⁸

b) *A görög szárazföld* (A középső hellasi kor)

Kréta gyors fejlődésénél lassabban halad a görög szárazföldé, ahol a krétai virágkor idején már görög törzsek élnek. A görögök elődei az i. e. XX. században, a közép-hellasi kor elején vándorolnak be az Aegaeis területére. A bevándorlás előtt északabbra (az Észak-Balkánon vagy a Dunamedencében) elterülő lakóhelyeiken a fejlett neolitikum viszonyai közt éltek: gazdasági életük alapja az állattartás és ekés földművelés volt, társadalmukat a patriarchális nemzetségi szervezet jellemezte.⁴⁹

A bevándorlók száma az őslakossághoz viszonyítva is igen jelentős lehetett; így érthető, hogy a görögség (több század leforgása alatt) nyelvileg magába olvasztotta az őslakókat. A bevándorlást ugyan nyilván harc és pusztítás kísérte,⁵⁰ de a következő időszakban kialakult az őslakosság és a bevándorlók végül teljes összeolvadásra vezető együttélése.⁵¹ Az őslakosság nagy hatást gyakorolt a görögökre, amint azt a görög nyelv égei jövevényszavai (az új természeti környezet, a gazdasági élet és kultúra szókinccse) világosan bizonyítják.⁵²

Nem hiányzott ez a hatás a társadalmi élet területén sem: erre mutatnak a méltóságnevek és társadalmi viszonylatok fentebb már említett megjelölései (anax, basileus stb). A görögség azonban úgy látszik lényegében megőrizte magával hozott nemzetségi szervezetét; az idevágó megjelölések általában indoeurópai eredetűek (pl. genos, phratría, phylé, ethnos, stratos stb).⁵³

A közép-hellasi kor régészeti képe nem mutat gyors fejlődést vagy nagy fellendülést; a leletekben általában egyszerű, paraszti jellegű életforma tükröződik.⁵⁴ Első pillantásra úgy látszik, hogy a fejlődés nem emelkedik a megelőző kor fölé, sőt a bevándorlás megrázkódtatásának eredményeként bizonyos visszaeséssel is számolhatunk.⁵⁵ Ugyanakkor azonban az alapvető technikai vívmányok terén folyamatos, emelkedő fejlődés mutatkozik: teljesen uralkodóvá válik a bronzhasználat, s elterjed az addig ismeretlen fazekaskorong

használata.⁵⁶ Ebben a korban is találunk megerősített, várszerű helyeket (Aigina, Tiryns, Malthi), amelyek hatalmi centrumok kialakulására utalnak. Valószínű, hogy a bevándorlás harcai is éreztették hatásukat egyrészt a főnöki hatalom megerősödésében és a nemzeti arisztokrácia elkülönülésében, másrészt a hódítás útján létrejött intertribális függőségi viszonyok elterjedésében. Az, hogy az osztálytársadalom irányában haladó fejlődés igen intenzív lehetett, mindenesetre lemérhető a következményeken: a mykénéi kor gyors és nagyarányú fellendülésén is.

4. A mykénéi kor (I. e. XVI—XIII. sz.)

A kor történetének menete a régészeti eredmények alapján nagy vonásai-ban elég világosan kirajzolódik: 1580 körül a Kréta elleni hadjárat jelzi Mykéné felemelkedésének kezdetét; ezt követi a kb. egy évszázados békés együttélés kora, amikor a krétai hatás tetőfokát éri el a mykénéi emléktanyagban, és a mykénéi kultúra elterjed az egész görög szárazföldön. 1460 körül már Krétán is megjelennek az achaj uralom első nyomai, s 1400 körül, Knóssos pusztulása után a mykénéi hatalom eléri csúcspontját: a következő két század a nagy várépítkezések és a Keletre irányuló kereskedelmi és politikai terjeszkedés kora, amelyet azután az 1200 után hirtelen bekövetkező katasztrófa zár le.⁵⁷

Ami a mykénéi társadalom jellegét illeti, ez a legutóbbi időkig nehezen megközelíthető problémát jelentett, s ma is sok megoldatlan kérdést rejt magában. Bizonyos társadalomtörténeti következtetésekre természetesen már maga a régészeti emléktanyag is alapot adott. Világos volt pl., hogy a harci-kocsi használatának elterjedése — amely egybeesik a mykénéi kor kezdetével — olyan haditechnikai újítást jelentett, amely döntő szerepet játszott Mykéné hatalmának kialakulásában, s egyben feltételezi egy gazdag és hatalmas katonai-arisztokrata réteg kialakulását is.⁵⁸ A mykénéi uralkodóosztály rabló-hadjáratokon szerzett gazdagságáról tanúskodnak azok a káprázatos kincseleletek, amelyek érthetővé teszik, hogy miért nevezi az epikus hagyomány Mykéné „aranyban gazdag”-nak (polychrysos). A hatalmas várak, akna- és kupolásírok, útépitések, vízszabályozások (Kopais-tó, Hagios Elias-hegyi patak) emlékei bizonyítják, hogy a kor uralkodói az alávetettek óriási tömegeinek munkaerejével rendelkezettek. A magas színvonalon nagy tömegben elő-előállított, a Földközi-tenger keleti medencéjében mindenütt elterjedt mykénéi kerámia — legalábbis egyes iparágakban — fejlett árutermelést és messzire nyúló kereskedelmet enged feltételezni.⁵⁹

A mykénéi achajok kereskedelmi és gyarmatosító terjeszkedésének, valamint Mykéné nagyhatalmi állásának megvilágításához értékes, bár szűkös és sok tekintetben vitatott anyagot szolgáltatott egyes ókori keleti — főleg hettita — írásos emlékek is.⁶⁰ Megfelelő elővigyázatossággal a későbbi görög hagyományanyag — elsősorban a homérosi epika — is felhasználható a mykénéi kor állapotainak megvilágítására; kétségtelen ugyanis, hogy amint egyes régészeti azonosítható tárgyak leírásában Mykénéig visszanyúló emlékeket őrzött meg a görög eposz, ugyanezt feltételezhetjük a társadalmi viszonylatokra vonatkozólag is.⁶¹ Egyes mozzanatok (Mykéné hegemoniája a többi achaj fejedelemség fölött, az öröklődő királyság, a katonai kíséret szerepe, az alávetettség egyes formái stb.) kapcsán ez a feltételezés igazolható is. Ez a forrásanyag azonban csak nagy óvatossággal használható, mivel az epikában a mykénéi elemek szinte elválaszthatatlanul összefonódtak a követ-

kező korszakok hagyományanyagával. Amellett úgy látszik, hogy az eposzok által ábrázolt mykénéi világ sajtószerűen primitívebb, mint a kép, amelyet a régészeti emlékek és a nemrégiben megfejtett írásos források alapján nyerünk.⁶²

Ezek az írásos emlékek — a lineáris B-dokumentumok — 1953-ban közzétett megfejtésük óta a legértékesebb forrásanyagot jelentik.⁶³ Felhasználásuknak természetesen nem egy korlátja van: mindenekelőtt az értelmezés sok esetben vitatott volta, emellett a források erős helyi és időbeli korlátozottsága (egypár szórványos lelettől eltekintve az egész anyagot három hely: Knóssos, Mykéné és Pylos szolgáltatja, s a legterjedelmesebb forráscsoportoknál is valószínűleg csak egy-egy év anyaga van kezünkben), amihez még az anyag egyoldalúsága is társul (csaknem kizárólag a királyi gazdaság ügyeire vonatkozó okmányok). Ennek ellenére ezek a dokumentumok a többi forráscsoportokból adódó tanulságok segítségével már lehetővé teszik, hogy képet — ha csak vázlatos és ideiglenes érvényű képet is — adhassunk a mykénéi gazdasági életről és társadalomról.⁶⁴

A mykénéi kor gazdasági élete igen fejlett; az állattenyésztés és földművelés mellett (amelyben a gabonatermelésen kívül a kertgazdaság, szőlő- és olajtermelés is komoly szerepet játszott) virágzik az ipar is (főleg a fémfeldolgozás, kerámia, szövőipar, építőipar); figyelemreméltó az egyes iparágakon belüli messzemenő specializálódás.⁶⁵ A régészeti anyag alapján konstataált, Itáliától Szíriáig és Egyiptomig nyúló kereskedelmi kapcsolatok fennállását most az írásos emlékek is megerősítik.⁶⁶ Úgy látszik, hogy az ipar és kereskedelem nagyrészt a királyi oikos tartozéka volt, amely — akár az ókori Keleten — irányító szerepet játszott az egész gazdasági életben. (Jellemző, hogy a dokumentumok is általában a gazdaság nyilvántartó, ellenőrző és irányító tevékenységének szolgálatában állanak.)

Az ipar és kereskedelem nagy szerepe ellenére is természetesen a mezőgazdaság jelentősége a legnagyobb; ennek megfelelően rendkívül fontos az egész gazdasági-társadalmi struktúra szempontjából a földbirtokviszonyok szerepe.⁶⁷ Amint a lineáris B-okmányok mutatják, ebben a korban — legalábbis a fejlett centrumokban, mint Pylos, ahonnan idevonatkozó forrásanyagunk nagyrésze származik — már a földmagántulajdon uralkodik. Az okmányok több földbirtok-kategóriát különböztetnek meg: mindenekelőtt megvannak a *temenosok* (a király, a hadvezér és a templomok birtokai), amelyek a közösségi földből „kihasított”, elkülönített magánbirtok első formájának emlékét őrzik nevükben. A földbirtok két fő formája azonban a *ktoina ktimena* (ko-to-na ki-ti-me-na) és *ktoina kekémena* (vagy kekeimena? = ko-to-na ke-ke-me-na). A két megjelölés jelentése vitatott; az elsőre vonatkozólag a vélemények általában megegyeznek abban, hogy a teljes jogú magántulajdonban levő földet jelöli. A második egyesek szerint a még köztulajdonban levő, csak használatra birtokba vett földet jelenti,⁶⁸ mások szerint a közföldből kihasított, de már ugyancsak magántulajdonba adott parcellákat.⁶⁹ Valószínűnek látszik, hogy ebben a (késő-mykénéi) korban a megkülönböztetés csak formális jellegű, és a birtokosok (legalábbis a nagybirtokosok) tulajdonosi jogot gyakorolnak mindkét kategóriába tartozó földjeik fölött; a *ktoina kekémena*-val kapcsolatban használt „bérli a néptől”⁷⁰ formula egy régebbi kor viszonyainak emléke lehet csupán, amikor még valószínűleg is a földbirtoklásnak két különböző formája létezett egymás mellett.

A földbirtokok terjedelmét tekintve már éles különbség állapítható meg a nagy- és kisbirtokosok között. Társadalmilag igen jellemző a földbirtokosok

— többnyire nagybirtokosok — (ko-to-no-o-ko = ktinoochoi) és bérlők (o-na-te-re = onateres) kategóriáinak különbsége. A nagybirtokok jelentős része kisbirtokok formájában kerül megművelésre; ez elég jelentős földnélküli réteg létezését is mutatja. (Ugyanakkor a bérleti viszony az a jogi forma is, amelyben a nagybirtokosok birtokba veszik az egykori közföldeket.)

A mykénéi társadalom egész struktúrája kialakult osztálytársadalmat mutat. A társadalom uralkodóosztálya a katonai-földbirtokos arisztokrácia (da-ma-te = damantes⁷¹), akik — még a nemzetségi társadalomból örökölt formában — korcsoportokra tagozódnak (mellidamantes, damantes, porodamantes). Úgy látszik, közülük emelkedik ki egy, az arisztokrácia felső rétegét képező, tisztségviselő kategória: a telestai (te-re-ta) csoportja. Nyilván az arisztokráciához tartoznak az egyes kisebb városok és a falvak fejei is. Ezek különféle, gyakran még a nemzetségi társadalom korából származó címeket viselnek;⁷² eredetileg nyilván a nemzetségi társadalom vezető funkcionáriusai, akik egyre inkább közösségük fölé nőnek, itt pedig már „hivatalnokokként” illeszkednek be az — ez esetben a pylosi — állam szervezetébe. Ugyancsak az arisztokráciához tartozik a papság külön csoportja is. A templomok jelentősége igen nagy; feltűnő a papnők (de általában is a nők) önálló szerepe. Igen nagy lehetett az arisztokráciához kapcsolódó kliensi viszonyok fontossága is.⁷³

Az arisztokrácia fölé emelkedik az állam vezetője, a király (va-na-ka = vanax). Uralma örökletes, despotikus jellegű, hasonló az ókori keleti uralkodókéhoz.⁷⁴ Kiemelkedő állását mutatja, hogy temenosa háromszorosa az arisztokrata felsőréteg tagjai (telestai) számára kiutalt földdaraboknak; gazdaságában rengeteg rabszolga dolgozik, kincstárában gyűlik össze a földekért járó beszolgáltatás; a legfontosabb iparágak (főleg a fémfeldolgozás) tágabb értelemben vett házi gazdaságához tartoznak, központilag irányított anyagelosztással, és kezébe fut össze a külföldi kereskedelem haszna is. — A király mellett (legalábbis Pylosban) mint az állam második embere, a hadvezér (ra-va-ke-ta=lavagetas) áll. A speciális alárendeltek egész köre tartozik alája; de hogy jogköre pontosan miben állott, még bizonytalan, akár a méltóság eredete maga is.⁷⁵

Az államháztartással egybeeső királyi gazdaság (oikos) politikai, katonai és főleg gazdasági irányító szerepe külön hivatalnoki apparátust tett szükségessé. Az emlékek alapján tudunk pl. hírnökökről (ka-ru-ke = kérykes), levélhordókról (di-pte-ra-po-ro = diphtheraphoroi), parancsvivőkről (e-po a-ke-ri-a-te = epos angeljantes), „átvevő”-ről (o-pi-te-u-ke-u = opiteucheus), s más nyilvántartó és felügyelői jellegű tisztségekről (e-sa-re-u = exaireus?, a-ko-so-ta = arxotas?).

A köznép helyzetéről egyelőre keveset tudunk. A centrumok területén úgy látszik kevés önálló kisbirtokos és sok kisbérlő alkotja ezt a réteget; ez utóbbiak és a gyakran ugyancsak bérlőkként szereplő rabszolgák közt nem lehetett túlságosan éles a határvonal. A megkülönböztetés azonban nem hiányzott; a „szabad” kategória jelölésére szolgáló, később is általánosan használt terminus, az „eleutheros” előfordul a lineáris B-okmányokban is (e-re-u-te-ro). Idetartozik az iparosok nagy része is, akik közül egyesek (pl. a kovácsok) kiváltságos helyzetben vannak, felmentve bizonyos általános szolgáltatások alól, sőt nem egyszer a tisztségviselőkkel együtt szerepelnek.⁷⁶ Valószínű egyébként, hogy a köznép nagy tömegei nem a centrumokban, hanem a vidéken, a falvakban laktak; ezek a faluközösségek beszolgáltatásokkal és robottal tartoztak az uralkodónak. Feltehető, hogy a király a távolabb fekvő,

hódítás útján alávetett területeket kíséretének odahelyezett tagjai vagy valamelyik rokona útján kormányozta.⁷⁷

A rabszolgák (do-e-ro = doeloi) száma a városi centrumokban jelentős lehetett; főleg a királyi háztartás, a templomok és a nagybirtokosok tulajdonában voltak.⁷⁸ A rabszolgaság jellege úgy látszik még általában patriarchális: a rabszolgák sok esetben szabadokkal kötnek házasságot, s nemegyszer mint önálló kisbérlők szerepelnek. Különösen kedvezőnek látszik a templomi rabszolgák (te-o-jo do-e-ro = theoio doeloi) helyzete.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a mykénéi társadalom az első kialakult osztálytársadalom a görög nép történetében. Jellegének tisztázása még további kutatásokat igényel. Mindenesetre sok rokon vonás köti össze az ókori keleti társadalmakkal: pl. a föld köztulajdonának jogi formaként való fennmaradása; a királyi gazdaság, mint a gazdasági élet központja, amelynek függeléke az ipar és kereskedelem; a királyi bürokrácia, a templomok nagy szerepe, a faluközösségi szabadok alávetett helyzete, a rabszolgaság jellege stb. — Ugyanakkor azonban jellemző különbségek is mutatkoznak. A köztulajdon formája jobban megőrzi a nemzetségi-törzsi szervezet, a törzsi köztulajdon emlékeit.⁷⁹ A királyi hatalom és a bürokrácia szervezete görög viszonylatban igen fejlett, de az ókori keleti fejlődés csúcsaihoz mérve csekélynek tűnik. A templomok fontos, de nem kivételezett kategóriát képeznek. Feltűnő a katonai arisztokrácia, általában a katonai tényező nagy szerepe is.

Egészében tehát az ókori keletihez hasonló irányú és jellegű fejlődéssel állunk szemben. Ez a fejlődés azonban az ókori keleti fejlődés centrális területeitől (öntözéses folyamvölgyek) távolabb eső, hozzájuk viszonyítva periferiális területeken, lényegesen eltérő földrajzi körülmények között, azoknál később és már azok hatása alatt is ment végbe; emellett a fejlődésben az átlagosnál nagyobb volt a hódítás, a katonai tényező szerepe. A fejlődés nem ért el olyan magaslatot, mint az ókori Kelet centrális területein, és csak a mykénéi kultúra legfontosabb centrumaiban (Boiótia, Attika, Argolis, Lakónia, Pylos) alakította át mélyebben a társadalom szerkezetét; a távolabbi területeken lényegében megmaradt a bomló törzsi-nemzetségi társadalom — amelyet azonban a centrumok uralkodóosztálya fölényes katonai erejével uralma alá kényszerített és kizsákmányolt. Ehhez az állapothoz az ókori keleti államok közül nem is a magasan fejlett Egyiptom vagy Babilónia szolgáltatják a legközelebb eső analógiát, hanem az olyan hasonló helyzetű, „peremterületi”, másodlagos fejlődésű államok, mint pl. Hatti vagy Mitanni.⁸⁰

5. Az átmeneti kor (I. e. XII—X. sz.)

A XII. században az egész görög területen általános hanyatlás következik be: ez régészetileg elsősorban az emlékananyag fokozódó elszegényedésében fogható meg. A kultúra színvonala mélyen az előző koré alá süllyed, s csak a XI. sz. végén és a X. században indul meg a lassú felemelkedés.⁸¹ Már a kor elején szinte minden mykénéi várcentrum elpusztul, — mint a leletanyag világosan mutatja, ellenséges támadások következtében. Hogy ez a pusztítás az ún. tengeri népek vagy a dórok vándorlásának számlájára irandó-e elsősorban, valamint e vándorlások kronológiája és egymáshoz való viszonya máig élénken vitatott kérdés,⁸² de az összkép elég világos. A vándorlások és harcok káosza lesz úrrá az Égei-tenger vidékén: az újonnan benyomuló dór és északnyugati (thessalos, boiótos, éleios stb.) törzsek megszállják a mykénéi

Görögország nagy részét; csak néhány terület (Attika, Arkadia) tudja magát megvédeni. Ugyanakkor a mykénéi görögség jelentős része kivándorol a betörők elől keletre (Kisázsziába és Kyprosba). E vándorlások részletei és dátumai bizonytalanok,⁸³ de az bizonyos, hogy eredményük a görög törzsek elhelyezkedésének nagymértékű átrendeződése volt: a történeti kor görögsége alapvonalaiban ekkor alakul ki.

Mi okozta ezt a nagy átalakulást, és mi volt ennek társadalomtörténeti jelentősége? Nyilvánvaló, hogy a vándorlásoknak, általában a külső tényezőnek Mykéné összeomlásában játszott szerepe csak egyik oldala egy bonyolultabb folyamatnak: legalább ugyanilyen fontos volt magának a mykénéi társadalomnak fentebb vázolt belső állapota. A mykénéi terület nagy részén az osztálytársadalom fejletlen, kevésbé megszilárdult formái voltak elterjedve, amelyek fenntartásában igen nagy a szerepe a katonai elnyomásnak. Ilyen körülmények között a katonai erő bármilyen meggyöngyülése az illető hatalmi alakulat azonnali bomlását idézhette elő. Emellett a mykénéi görögség sok kisebb-nagyobb állam keretében élt, amelyek állandó háborút viseltek egymás ellen; a mykénéi királyok hegemoniája úgy látszik csak a kifelé folytatott rablóhadjáratok céljaira tudott ideiglenesen szélesebbkörű egységet vagy legalább összefogást létrehozni;⁸⁴ az ilyen ingatag egység azonban, amelyet a legkisebb kudarc is megrendíthetett, nem küszöbölhette ki a belső háborúkat, amelyek állandóan rombolták és gyengítették a mykénéi társadalom szilárdságát. Ez a helyzet teszi érthetővé a XII. századi összeomlást.⁸⁵

Mindenesetre az átmeneti kornak lényeges vonása, hogy a mykénéi társadalom magas fejlettségű viszonyai és intézményei (a nagy kiterjedésű, despotikus királyságok, a bürokrácia és a hozzátartozó írásbeliség, a társadalom rendi jellegű tagolódása, a fejlett házirabszolgaság stb.) eltűnnek vagy legalábbis erősen visszafejlődnek.⁸⁶ Az erős visszafejlődés ott is konstatálható, ahol — mint Attikában — a fejlődés folytonosságában nem okozott szakadást a bevándorlás és hódítás.⁸⁷

A mykénéi társadalom szervezeti formáit új, nemzetségi jellegű formák váltják fel: a következő, történetileg jobban megfogható kor hajnalán a görög közösségekben nemzetségi-törzsi egységeket találunk; nagyrészüknél a genosok, phratriák és phylék alkotják a társadalom alapegységeit. Úgy látszik, hogy ebben a korszakban a mykénéi centrumoknak alávettett falusi közösségek felszabadulva önálló politikai szervezetekké építik ki a nemzetségi társadalom sokhelyütt még eleven, teljesen fel nem bomlott szervezeti formáit. A nemzetségi-törzsi elemek és szervezeti formák előretörése azonban egyáltalán nem jelentette a nemzetségi rend, az ősközösség visszatérését. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a genos-phratria-phylé tagozódás, amelyet Engels még (főleg Morgan formailag megegyező, de tartalmilag sok tekintetben különböző indián párhuzamainak hatására) a görög nemzetségi társadalom eredeti és lényegében általános szervezeti formájának tartott,⁸⁸ csupán az iónoknál és a dóroknál van meg (tehát a vándorlások megindulásakor legfeljebb Közép-Görögország keleti felére korlátozódott), és valószínűleg későn, csak a mykénéi kor végén alakult ki. Amellett jellemző az is, hogy a törzsszövetségi forma épp ebben a két esetben elválaszthatatlanul össze van fonódva a mykénéi királyság igen jelentős — semmi esetre sem törzsfőnöki redukálódott — maradványai-val.⁸⁹ Általában megállapíthatjuk, hogy a települések, a hagyomány, a kultuszok folytonosságával párhuzamosan megvan a társadalomtörténeti folytonosság is: a mykénéi társadalom osztálytagozódása és intézményrendszere

visszafejlődött ugyan, de nem esett vissza a nemzetségi társadalom nullpontjára; ugyanígy a gazdasági életben minden hanyatlás ellenére fennmaradtak a mykénéi civilizáció legfontosabb technikai vívmányai. Ami pedig a vándorlások hatását illeti, az ezekkel együtt járó hódítások sok területen (Thessalia, Argolis, Spárta, Kréta stb.) új intertribális függőségi viszonyokat hoztak létre, amelyekből az osztálytársadalom sajátos formája (hódításon alapuló jobbágyság) fejlődött ki.

Utoljára, de nem utolsósorban, kell utalnunk arra a fontos változásra, amely ugyancsak ekkor ment végbe: a vas használatának megjelenésére, illetve általános elterjedésére.⁹⁰ A megelőző korban a drága és költséges bronzból készült eszközök nem lehettek igazán általánossá, és felhasználásuk nem is alakította át a termelés (főleg a földművelés) egészét, nem emelhetette a neolitikorinál lényegesen magasabb színvonalra. A sokféle előforduló, viszonylag könnyen hozzáférhető vas azonban, miután feldolgozásának technikája elérte a szükséges fokot, lényeges fordulatot hozott létre: a társadalom minden rétegét ellátta fémeszközökkel, le a legkisebb parasztgazdaságig, s addig ismeretlen mértékben emelte a termelés lehetőségeit. Ez a termelési technikában bekövetkezett változás nagyban hozzájárult az ősközösségi gazdálkodás még meglévő maradványainak felszámolásához, és döntő szerepet játszott a következő századokban az egész görög gazdasági élet és társadalmi szerkezet átalakításában.⁹¹

6. A korai archaikus kor (I. e. IX—VIII. sz.)

Az előbbieken vázolt feltételek közt alakul ki a görög társadalomnak az a formája, amellyel a korai archaikus vagy általánosabban használt nevén homérosi⁹² korban találkozunk. A kor elején lezárulnak a nagy vándorlások,⁹³ s bizonyos fokú nyugalmi állapot következik be, amely lehetőséget ad a békésebb fejlődésre. Ez a békésebb állapot persze viszonylagos: állandóan folynak az egyes törzsek és közösségek harcai egymás ellen, ezek azonban általában kisebb, zsákmányoló vállalkozások, vagy a határmenti földterületek fölötti viszálykodások; nem olyan messzire nyúlnak és nagyméretűek, mint a mykénéiek hadjáratai, és nem járnak a fennálló állapotok olyan gyökeres felforgatásával, mint a dór vándorlás.

Az új fejlődés a mykénéinél kisebb méretekben, szűkebb területi egységeken belül, de szilárdabb alapokon indul meg. A gazdasági életben e korban bontakozik ki teljes mértékben az előző periódusban elterjedt vasfeldolgozás hatása, eleinte lassan, majd a kor vége felé a változó viszonyok között egyre rohamosabban. A kor gazdasága döntően agrár jellegű; viszonylag primitív kétnyomásos gazdálkodást használnak, bár a trágyázás és öntözés módszereit is alkalmazzák már.⁹⁴ Az ipar a mykénéi korhoz viszonyítva visszaesett, a specializálódás visszafejlődött; csak néhány iparág tartja meg önálló fontosságát (a fazekasság, a kovács- és ácsmesterség); árutermelésről a kor nagy részében nem beszélhetünk, az iparosok (démioergoi) gyakran vándoréletet folytatnak és általában megrendelésre dolgoznak.⁹⁵ Társadalmi állásuk eléggé megbecsült: éppúgy a közösség köztisztelőnek örvendő „szakemberei” közé számítanak, mint a dalnok, az orvos, a hírnök, és a jós.⁹⁶ — A kereskedelem terén még nagyobb a visszaesés: a mykénéi kor messzire nyúló kapcsolatai helyén szórványos, szűkkörű, primitív cserekereskedelmet találunk; a Földközi-tengeren már a megelőző századok folyamán a föníciai kereskedők vették át

a mykénéiek helyét.⁹⁷ A görögök azonban — főleg a kor vége felé, a hajózás fejlődésével párhuzamosan — egyre inkább előrenyomulnak ezen a téren is.

A kor társadalmának jellemző osztálytagozódása: a nemzeti arisztokráciából kialakult földbirtokos arisztokrácia és a köznép szembenállása.⁹⁸ A köznép személyükben szabad emberekből áll; ezek többségükben kisbirtokos parasztok, de már korán sok köztük a földnélküli is. A rabszolgák száma és szerepe viszonylag csekély; a rabszolgaság a patriarchális házirabszolgaság keretei közt marad. — A korai archaikus társadalom speciális (de igen elterjedt) változatát képviselik azok a területek, amelyeken a bevándorolt törzsek hódításai következtében a jobbagyrendszer vált úrrá (Thessalia, Argolis, Spárta, Kréta stb).⁹⁹ E területek fejlődése a következő korban különböző utakon haladt; egyes esetekben a hódító törzsen belül is kialakult az arisztokrácia, más esetben (Spárta) a hódítók egész közössége vált arisztokráciává.¹⁰⁰

Az arisztokrácia mint jelentős földterülettel és állatállománnyal rendelkező nagybirtokosok¹⁰¹ osztálya emelkedik a köznép fölé. Gazdasága munkajelét a rabszolgák és — még nagyobb mértékben — a földnélküli parasztok közül kikerülő bér munkások (thések) alkotják. Vagyonát növelik a harcok zsákmányai, a kalózkodás, a közemberektől különféle címeken (pl. bíraskodás) kapott ajándékok, illetve illetek, a letelepült idegenek (metoikosok) védelem fejében fizetett adója, majd a kor vége felé a gyorsan fellendülő kereskedelem, akár a megvámolás, akár a közvetlen bekapcsolódás formájában.

Ebben a társadalomban a nemzeti szervezeti formái továbbélnak,¹⁰² de erősen megváltozott funkciókkal, amelyek között leglényegesebb az arisztokrata uralom megszilárdítása, a köznépnek a régi, tradicionális, megszokott kapcsolatok segítségével politikai függőségben tartása. A nemzeti társadalom régi demokráciájáról szó sem lehet már ebben a korban.¹⁰³ Nincs komolyan vehető maradványa az ősközösség, a nemzeti társadalom gazdasági alapjának, a közös földtulajdonnak sem; a földbirtoklás uralkodó és általános formája a földmagántulajdon.¹⁰⁴

Az arisztokrácia uralma az egész kor folyamán erősödik. Igen hamar felszívja a mykénéi kor erős királyi hatalmának maradványait,¹⁰⁵ és egyre fokozódó mértékben aláveti magának a köznépet. Ez a tényleges helyzet egyre erősebb jogi és szervezeti kifejezést is kap. Az arisztokrácia a közfunkciók viselését szokásból törvénnyé és kiváltsággá teszi, és származására büszke, zárt és előjogos rendként (eugeneis, eupatridai) különül el a köznéptől. Jellemző példája ennek a fejlődésnek Athénben az ún. théseusi alkotmány.¹⁰⁶ De az egész görög területen általános jelenség, hogy az arisztokrácia, mint a „lovagok” (hippeis, hippobotai) rendje zárt testületté különül el. A nevek nagyon jellemzően utalnak a lótarató és lovas-harcos arisztokrácia gazdasági és katonai fölényére.

Ilyen társadalmi viszonyok közt jönnek létre az archaikus- és klasszikus-kori görögség jellemző közösségi formájaként a polisok. A polis egy adott terület — túlnyomóan földművelőkből álló — lakosságának megerősített, városi jellegű települési formája, a földművelő közösség territoriumának politikai központja, de (ebben a korban) nem „város” a fogalom gazdasági értelmében. Ellentétben a középkori város általánosnak és szabályszerűnek tekintett típusával, amelyet a maga jellegzetes formájában általában az ipari és kereskedelmi munkamegosztás fejlődése hoz létre, az antik város már eleve meglevő keretet jelent az ipar és kereskedelem számára, amelyek jelentősége

azonban — a mezőgazdasághoz viszonyítva — szinte az egész antik korszakon belül másodlagos marad.¹⁰⁷

A polis tehát, mint szervezeti forma, területe földbirtokosainak (mind arisztokrata, mind paraszti földbirtokosainak) politikai közössége, amelyen belül a kezdeti korszakban az arisztokráciáé a vezetős szerep. Ennek a vezetős szerepnek a szilárdságát főleg az arisztokrácia katonai ereje biztosítja: ők alkotják a lovasságot, a haderő lényeges részét, amellyel szemben a gyalogság ebben az időben még keveset számít, ők azok a „legkiválóbbak”, akik elsősorban „védelmezik a városokat”.¹⁰⁸ A polis szervezeti formája bizonyos fokig összefogja az arisztokráciát és a köznépet közös érdekeik, kifelé irányuló feladataik szolgálatában: a fő feladat éppen a szomszédokkal folytatott háború, a polis territoriumának megvédelmezése és kiterjesztése. Ezt az összefogást megkönnyítette az is, hogy ezekben a közösségekben az arisztokraták és a köznép távolsága megközelítőleg sem volt olyan nagy, az arisztokrácia hatalma távolról sem volt olyan abszolút és nyomasztó, mint pl. az ókori Keleten. Ez a helyzet teszi lehetővé a sajtáságos polis-patriotizmus kialakulását, amely olyan megragadó erővel nyilatkozik meg már a homérosi eposzokban, s később a korai lírikusoknál is.¹⁰⁹

A korai polisok — e szinte kizárólag mezőgazdasági jellegű, viszonylag fejletlen iparral és szűkkörű cserekereskedelemmel rendelkező, lényegében önállató közösségek — társadalmi összhangban volt a kor gazdasági életének általános jellegével. Azonban már a VIII. században megfigyelhető azoknak a tényezőknél működése, amelyek később megváltoztatják ezt a helyzetet. Az ipar, a kereskedelem, a hajózás föllendülése, az áruterelés kialakulása és fokozódó szerepe előjelei annak a változásnak, amelynek eredményeként meg erősödnek és meggazdagodnak a régi, arisztokratikus társadalomban új és idegen elemet képviselő iparos- és kereskedőrétegek.

Elsősorban azonban nem is ezek jelentették a legsúlyosabb problémát, hanem a mezőgazdaság helyzete, az arisztokrácia és a parasztság viszonya. A kisbirtokosok már kezdettől fogva hátrányos helyzetben voltak az arisztokrata nagybirtokkal szemben; a természeti és egyéb csapások pusztításait jobban megsínylő, következményeit nehezen kiheverő kisbirtokosok gyakran eladósodtak és függő viszonyba kerültek arisztokrata hitelezőikkel szemben.¹¹⁰

Emellett a földtelenek száma is állandóan növekedett. A görög szárazföld művelhető területe — különösen a mezőgazdasági technika viszonylagos fejletlensége mellett — rendkívül kis terjedelmű volt; a termelés emelkedése nehezen tarthatott lépést a népesség szaporodásával. A kis paraszti birtokok nem voltak a végtelenségig oszthatók az örökösök között.¹¹¹ Ilyen különösen kedvezőtlen viszonyok között már pusztán a természetes népszaporodás is nehéz helyzetet teremthetett; de a helyzetet lényegesen súlyosbította, hogy jelentős területek — és általában éppen a földek legjava — az arisztokrácia kezén voltak. Az ekkoriban elterjedő belterjesebb kertgazdálkodás és általában a jobb gazdasági módszerek csak egy kisebb csoport problémáit tudták megoldani.

A földnélküliek egy része a fejlődésnek induló iparban találhatott megélhetést; nagyrészüket azonban kénytelen volt az arisztokrata nagybirtokon (esetleg a módosabb parasztnál) munkába állni, állandó- vagy időnyomkásokként, esetleg bérlőkként, általában nagyon nehéz, szinte rabszolgai helyzetben.¹¹² De ez nem jelentett mindig biztosított megélhetést, nem is szólva

arról, hogy a nagybirtokok sem tudták teljesen felvenni ezt az állandóan szaporodó tömeget.

Az egyetlen viszonylag sikeres módszer e tömegek eltávolítása, a kivándorlás volt. Ezt a célt szolgálták a gyarmatosítások, amelyek a VIII—VI. században a görög történelem legjellemzőbb mozzanatai közé tartoztak. Az újonnan alapított gyarmati településeknek nagy szerepük volt a görögség általános fejlődésében, de az eredeti problémának csak részleges és ideiglenes megoldását jelentették.¹¹³

7. A késői archaikus kor (I. e. VII—VI. sz.)

A régi, szűk keretből kitörő, a gyarmatosítások során földközi-tengeri méretűvé tágult görög világban egyre gyorsuló iramban és egyre növekvő intenzitással halad előre az előző periódusban megindult fejlődés. A változások, amelyek az ipar és kereskedelem gyors fellendülésében, az árutermelés nagymértékű megnövekedésében és a pénzgazdálkodás megjelenésében nyilatkoznak meg, hamarosan átalakítják a görög gazdasági élet és társadalom egész szerkezetét.¹¹⁴

Az ipar a technika fejlődésével és a növekvő igényekkel párhuzamosan egyre inkább specializálódik; a legfejlettebb területeken (Korinthos, Attika, a kisázsiai városok stb.) megkezdődik a nagymértékű ipari termelés (főleg az agyag-, fém-, szövő- és bőrparban) mind a belső, mind a külföldi piac számára.¹¹⁵ Ebben az időben az ipari munkát túlnyomórészt szabad kézművesek végzik, a rabszolgák száma jelentéktelen. (A további fejlődés folyamán a rabszolgák száma állandóan növekszik, de a rabszolgaság csak az V. században lett döntően fontos tényező az ipari termelésben.)¹¹⁶ Az iparosok rétege egyre népesebbé és vagyonosabbá válik, s hamarosan politikailag is előretör.

A kereskedők helyzete még előnyösebb, gazdagodásuk még gyorsabb volt. A VIII—VII. században a görögök a kereskedelem terén elragadják a vezetést a föníciaiaktól, és azokét méreteiben is felülmúló kereskedelmi forgalmat fejlesztenek ki. A gyarmatalapításokkal párhuzamosan, ezeket részint előkészítve, részint követve, a görög kereskedelem kiterjeszkedik a Földközi- és Fekete-tenger egész partvidékére. A görög ipar és mezőgazdaság termékeinek kivitele, a keleti luxuscikkek és az északi és nyugati barbár területek nyersanyagainak behozatala nagyméretű közvetítő szerepet hívott létre; emellett egyre jobban fejlődik az egyes területek belső piacára irányuló kiskereskedelem is.¹¹⁷ Ez a fejlődés erősen megváltoztatta az arisztokratikus társadalom eddig meglehetősen stabil vagyoni viszonyait. A kereskedelem fontosságának növekedését jól érzékelteti, hogy az arisztokrácia egy része is közvetlenül belekapcsolódik, ebből az új forrásból is növelve gazdagságát és hatalmát, bár az arisztokrácia morál ezt általában szégyenletesnek érzi.¹¹⁸

A rohamosan fejlődő árutermelés szükségletei hamarosan elvezetnek a pénzverés feltalálásához. A vert pénz, a cserének ez az általános eszköze, amelyet az ókori keleti világ még nem ismert,¹¹⁹ i. e. 700 körül jelenik meg Lydiában és az ión városokban, tehát az ókori keletnek és a görögségnek a fejlődés élén járó határterületén. Szükségességét és időszerűségét gyors elterjedése is mutatja: a VII. század folyamán minden jelentősebb görög városban megindul az önálló pénzverés. A pénzgazdálkodás, amint egyszer létrejött, természetesen a további fejlődés hatalmas lendítő erejévé vált.¹²⁰

A mezőgazdaság területén az új fejlődés hatása eleinte nem volt olyan egyértelműen pozitív, mint az iparban és a kereskedelemben. A kisbirtok függésbekerülése és a földtelenség számának növekedése az árutermeléssel és a pénzgazdálkodással rendkívül meggyorsult. Egyre több kisbirtokos vesztette el földjét vagy került egyre szigorúbb adósrabszolgaságba. A parasztság elnyomatása és kizsákmányolása folyton nőtt, ellentéte az arisztokráciával egyre élesebb lett.

Ez a folyamat azonban nem jelentette az egész parasztság hanyatlását és helyzetének egyetemes romlását. A parasztság igen jelentős része sikeresen kapcsolódik be a fellendülő árutermelésbe és pénzgazdaságba, és bizonyos fokú jólétre tesz szert.¹²¹ Ennek a gazdagodó rétegnek a hangját szólaltatja meg Hésiodos költészete. Ez a gyarapodás természetesen megfeszített munkát, állandó készenlétet jelentett, és gyakran más paraszti rétegek rovására ment végbe. Igen jellemző Hésiodos tanácsa, aki azzal biztat munkára és vagyongyűjtésre, hogy „így te veheted meg a mások földjét, nem más a tiédet”.¹²² Ez a helyzet az egyes paraszti rétegek között is ellentétet hozott létre.¹²³

Az alapvető ellentét azonban az egész parasztság (illetve a társadalom egészét tekintve: az egész köznép) és az arisztokrácia ellentéte volt. Az egyes paraszti rétegek célja különböző volt: a földnélküliek földet akartak, az eladósodott, függőségbe jutott elemek szabadulást nyomasztó helyzetükből, az önállóságukat megőrizték, sőt gazdagodó rétegek helyzetük biztosítását és további terjeszkedési lehetőségeket. Mindezeknek a törekvéseknek azonban közös és fő ellensége a nagybirtokos arisztokrácia volt; ez ellen jön létre az egész parasztság összefogása.

A paraszti törekvések ezen a ponton találtak az iparosok és kereskedők céljaival: ezek a politikai egyenjogúságra, az arisztokrácia politikai monopóliumának megtörésére és a hatalomban való részesedésre törekedtek. Mindezek az erők egyesültek abban a változatos, két évszázadon keresztül tartó harcban, amelynek folyamán a parasztság és az iparos-kereskedő rétegek megdöntik vagy legalábbis erősen visszaszorítják az arisztokrácia hatalmát.

Az egész korszakot kitöltő éles osztályharc több (időbelileg nehezen elválasztható) szakaszban és változatos formák közt megy végbe. A periódus elején — egy ideig az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődése által is segítve, mindenekelött az uzsoratóke terjeszkedésének gazdasági alapján — az arisztokráciának az előző korban megszilárdult hatalma nem hogy meggyengülne, de addig ismeretlen mértékben kezd erősödni, és olyan irányba fejlődik, amely végső fokon a köznép teljes gazdasági és politikai alávetettségét jelentené. Az arisztokráciának ez az előrenyomulása azonban a köznép egyre erősebb és egységesebb ellenállásába ütközik. Ez a harc eleinte többnyire kompromisszumos megoldásokra vezet.

A törvényhozások — illetve a törvények kodifikálása — jelentik az első nagy engedményt, amelyre az arisztokrácia rákényszerül.¹²⁴ Eddig az a helyzet, hogy az arisztokrácia a szokásjog letéteményese, magyarázója és alkalmazója, s ez fontos alkotó része politikai hatalmának is. Ilyen körülmények között tág lehetőség nyílik arra, hogy a szokásjog tételeit az arisztokrata bírák saját előnyükre önkényesen alkalmazzák. Ennek vet gátat a nép a törvények írásba foglalásával. Az írásba foglalás természetesen a minimumot jelenti; a törvényhozások tartalma általában több ennél: magában foglalja a régi szokásjog átalakítását is, gyakran erőteljes arisztokrataellenes céllal. Néha — mint

Solón esetében — a törvényhozás objektív jelentősége egyenesen politikai forradalommal válik egyenlővé.¹²⁵

A korszak másik fontos és jellemző változása volt az arisztokrácia monopóliumát képező teljes politikai jogok kiterjesztése mindazok körére, akik mint hoplitések (nehéz fegyverzetű gyalogosok) teljesítettek hadiszolgálatot. — Ennek a változásnak a gazdasági előfeltételei: egyrészt a fémfeldolgozás olyan fejlettsége, amely már nagy mennyiségben és viszonylag olcsón állít elő ilyen fegyverzetet, másrészt széles rétegek olyan fokú jóléte, amely képessé teszi őket ilyen fegyverek megszerzésére. Ezeknek a rétegeknek a köre sokkal szélesebb volt az arisztokráciánál: beletartozott a parasztság jobb módú része és az iparos- és kereskedő-rétegek. Ezek a középrétegek katonailag egyenlőkké lesznek az arisztokráciával (amelynek lovas harcmódja ebben a korban már elveszti régi jelentőségét) — és ennek eredményeképpen könnyebben ki tudják vívni a politikai egyenjogúságot, vagy legalábbis a jogok nagyobb mértékét.¹²⁶ Az előbbiekkal gyakran összefonódnak bizonyos hasonlóan timokratikus jellegű intézkedések, amelyek vagyoni alapon osztják el a politikai jogokat és köteleességeket.¹²⁷ Az ilyen reformok áttörik az arisztokrácia hatalmi monopóliumát, elsősorban a démos meggazdagodott elemei javára, s bizonyos jogokhoz juttathatják a középrétegeket is.¹²⁸

Ezeket túlmenő eredményeket értek el az osztályharc fegyveres formái. Ebben a vonatkozásban a legkiemelkedőbb mozzanat a tyrannis létrejötte a legfejlettebb görög városokban.¹²⁹ Az egyeduralom e sajátságos formája a társadalmi harcból, az arisztokrácia és a köznép küzdelméből született meg. A tyrannis gyakran az arisztokraták közül kerül ki; személyében és irányában az arisztokrácia leghaladóbb, a kereskedelmi és ipari fejlődésben leginkább érdekelt csoportjait is képviselheti. Szerepében azonban a lényeges az, hogy a köznép élén, mint annak katonai és politikai vezetője jut hatalomra. A tyrannosok uralma jellemző arra az átmeneti szakaszra, amikor az arisztokrácia már nem tudja megtartani a hatalmat, de a démos, illetőleg vezetőrétege még nem elég erős arra, hogy saját kezébe vegye a kormányzást. A tyrannis jelentősége abban áll, hogy erőszakos úton letöri az arisztokrácia uralmát, megsemmisíti vagy visszaszorítja gazdasági hatalmát (vagyonelkobzások, földosztások stb. útján), és elősegíti a parasztság és mindenekelőtt az iparos- és kereskedő-rétegek fejlődését.¹³⁰

Ezeknek a harcoknak az eredményeként a tárgyalt periódus folyamán az arisztokrácia hatalma a legfejlettebb görög városokban összeomlott vagy erősen meggyengült.¹³¹ Az arisztokrata nagybirtokokat felosztották vagy megnyirbálták: az arisztokrácia ezzel hatalmának legfontosabb alapját veszti el. Az adórszolgálatot és a hozzá hasonló függőségi viszonyokat felszámolták. Szabad út nyílt a parasztok, iparosok és kereskedők fejlődése előtt. A késői archaikus kor tehát összefoglalóan mint a szabad kistermelők arisztokráciaellenes osztályharcának és győzelmének kora jellemezhető.

Ennek a forradalomnak az eredménye volt a gazdasági élet, a társadalmi-politikai aktivitás és a kultúra nagyarányú fellendülése és kivételes intenzitása. A korszak egész életére meghatározóan nyomja rá bélyegét a felszabadult és virágkorát élő szabad kistermelés, amelynek a rabszolgamunka alkalmazása csak kiegészítője, de nem komoly versenytársa. Ennek megfelelően a munkát általános tisztelet övezi, nyoma sincs annak a lebecsülésnek, amely a rabszolgamunka fokozódó alkalmazása következtében később kialakult.¹³² A munka megbecsülését és a felszabadult emberek munkakedvét tükrözi a kor művé-

szete és ettől — jellemző módon — el nem választható ipara is.¹³³ A korszak mozgalmas viszonyai bámulatosan eleven és sokoldalú egyéniségeket alakítanak ki: Solón pl. kereskedő, költő, hadvezér és államférfi, Thalés filozófus és természettudós, de kereskedelmi spekulációval is foglalkozik, s beavatkozik a politika ügyeibe is, és így tovább. Az élettől elforduló elvonultság és a szűk-körü praktikizmus egyaránt ritka kivételek ebben a korban, amely minden tekintetben méltó megalapozása a görögség klasszikus virágkorának; a korszak kiemelkedő személyiségeinek életében szinte szabályszerűen összefonódik a gazdasági, politikai és kulturális tevékenység.¹³⁴

A köznép harcaiból és győzelméből azonban — hosszabb történeti távlatból tekintve — nem jött létre a szabad kistermelés hosszantartó virágzása, csupán átmeneti virágkora és vezetőszerépe. A démos győzelme az arisztokrácia fölött a soraikból kiemelkedő új rabszolgatartó osztály számára készítette elő az utat.

Az ősközösség bomlásától kezdve a társadalomban állandóan jelenlévő réteget alkottak a rabszolgák, akik főleg az arisztokraták birtokában voltak.¹³⁵ Számuk és jelentőségük változó volt, egyes korszakokban (mykénéi kor, archaikus kori adórszolgaság) jelentős méreteket is öltött, de egészében a rabszolgaság fejlődése nem lépte át a patriarchális rabszolgaság határát. A rabszolgák az archaikus kor végéig nem jelentenek döntő erőt a termeléségyetlen ágában sem.

A kifejlődő árutermelés fő képviselői — az iparos rétegek — azok, akik az egyre növekvő kereslet kielégítésére már az itt tárgyalt periódus folyamán fokozódó mértékben alkalmazzák a rabszolgák, mégpedig most már szabályszerűen külföldről vásárolt rabszolgák munkáját.¹³⁶ Az adott társadalmon belül nehéz volt olcsó kizsákmányolható munkaerőt találni: az arisztokrácia ilyen irányú törekvéseivel éppen ebben az időben végzett a köznép. Ilyen körülmények között szükségzerű volt a külföldi beszerzés. A rabszolgák száma és jelentősége egyre nőtt, és ezzel párhuzamosan növekedett az új rabszolgatartók vagyona és hatalma is. A következő periódusban, a klasszikus korban pedig a rabszolgák valóban döntő fontosságú tényezővé lesznek a termelésben (persze csak egyes fontos iparágak és a bányászat területén), és a társadalom rabszolgatartó jellege teljesen kibontakozik.¹³⁷ A kialakuló új rabszolgatartó osztályba beolvadnak az arisztokrácia maradványai is.¹³⁸

Annak azonban, hogy ez az egész fejlődés végbemehessen, szükségzerű előfeltétele volt, hogy a szabad kistermelők forradalmi mozgalmi legyőzzék az arisztokráciát, és elhárítsák a fejlődés útjából azt az akadályt, amit az arisztokrata uralom és az uzoratóke gazdasági terjeszkedése jelentett.¹³⁹ Ők képezték az archaikus kori átalakulás fő mozgatóerejét, és ebben a korban az ő szerepük a legfontosabb. Erre a körülményre már Marx is felhívta a figyelmet egy megjegyzésében, amelyet az ókori történet kutatói sajnálatos módon egyáltalán nem értékesítenek jelentőségének megfelelően:¹⁴⁰ „A kis parasztgazdaság és az önálló kézműves műhelye, amelyek egyrészt a hűbéri termelőmód alapjai, másrészt annak felbomlása után a tőkés üzem mellett állnak fenn, egyszersmind a klasszikus közösségek virágkorának alapjai is, miután az eredeti keleti köztulajdon felbomlott és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette.”¹⁴¹ Marxnak ez a megállapítása világosan és helyesen mutat rá az archaikus kori görög társadalom sajátosságos jellegére.

A szabad kistermelők fontos szerepe egyébként megmarad a klasszikus korban is. A szabad munka csak lassan és csak bizonyos mértékig szorul háttérbe a rabszolgamunka mögött. A tényekből az is világosan kitűnik, hogy a rabszolgatartó termelés nagyarányú fellendülése — szemben az általánosan elterjedt véleménnyel¹⁴² — nem oka, hanem következménye volt az archaikus kor nagy átalakulásának, mint ahogy maga a rabszolgatartás sem az elsődlegesen meghatározó, alapvető mozzanata az ókori gazdasági és társadalmi életének.¹⁴³ A késői archaikus kor változásai, a köznép győzelme és a polis ezzel járó demokratizálása azonban az ókori történelem legfontosabb mozzanatai közé tartoznak, és a görög társadalom fejlődésének döntő fordulópontját jelentik. Ezekkel a változásokkal válik el a görög fejlődés útja az ókori keletitől, s az ókori keleti társadalmakat utolérve s hamarosan túl is haladva, ezekkel lép a görögség a következő századokra az emberi haladás élvonalába.

III. Összegezés

A történeti fejlődés áttekintése után kíséreljük meg a belőle adódó következtetések rövid összefoglalását. — Mindenekelőtt élesen kidomborodik annak a ténynek a jelentősége, hogy a görög társadalom fejlődési folyamatában az archaikus kor századait megelőző, hosszú, a neolitikummal kezdődő korszak nem tekinthető a tulajdonképpeni, klasszikus görög társadalom kialakulása lényegtelen előzményének, amely csak kevéssé függ össze a következő korrallal, hanem elválaszthatatlan és lényeges része ennek a mind a görögség előtti őslakosság, mind a görögség őstörténetét is magába foglaló folyamatnak. Ilyen módon az is világossá vált, hogy a klasszikus görög társadalmat létrehozó fejlődés nem egyszerűsíthető le az ősközösségi-nemzetségi rend pár évszázad alatt (t. i. az archaikus korban) végbemenő felbomlására, amellyel e még Engels ábrázolásának is alapul szolgáló elképzelés szerint párhuzamosan, egységes folyamatként folyt volna a klasszikus rabszolgatartó termelés kialakulása és uralomrajutása is. Ehelyett az alig fél évezredre összeszorított fejlődés helyett az ősközösség és a klasszikus kor között egy sokkal hosszabb, mintegy két évezredes, bonyolult előtörténettel kell számolnunk.¹⁴⁴

E fejlődés kezdetén — a neolitikummal egybeeső ősközösségi kor után — egy átmeneti jellegű kort különböztethetünk meg, amely régészetileg megfelel a korai bronzkornak, s időbelileg Krétán a III. évezred második felét, a korai minói kort foglalja magába; a görög szárazföldön ez az átmeneti kor (amelyet a görög bevándorlás komplikálttá tesz és megnyújt) több századdal tovább tart, és a korai hellasi kor mellett magába foglalja a középső hellasi periódust is. Nagyjából ez az a kialakult osztálytársadalom és állam korszakát megelőző periódus, amelyre a „katonai demokrácia” megjelölést szokás alkalmazni. Ezt a terminust önmagában sem tartjuk túlságosan szerencsésnek; nehezen is illik erre a korra, amelyben az osztályviszonyok már valószínűleg túlnyomó szerephez jutottak az adott társadalmon belül, ezért alkalmazásától itt el is tekintettünk, s a kor jellemzése céljából ideiglenesen megelégszünk a kevesebbet mondó, de a valóságnak jobban megfelelő „fejletlen” vagy „korai osztálytársadalom” megjelöléssel.¹⁴⁵

Ami a kifejlett osztálytársadalom ez után következő korát illeti, a krétai társadalom, mint fentebb láttuk, közelebről nehezen jellemezhető, s csak a szó legáltalánosabb értelmében használhatjuk vele kapcsolatban az „ókori

keleti” megjelölést. Mindenesetre itt a további, konkrétabb ismeretek annál is fontosabbak és kívánatosabbak, mivel a krétai társadalom feltételezhetőleg rendkívül nagy befolyást gyakorolt a görögség fejlődésére is.

Magának a görögségnek a társadalomtörténetében a Balkán-félsziget déli részére való bevándorlás egybeesik a nemzeti társadalom állapotaiból való kiemelkedés döntő fordulópontjával. A középhellasi kor átmeneti szakasza után a görögség is eléri a kifejlett osztálytársadalom fokát.

A görög osztálytársadalom története (illetve annak dolgozatunkban tárgyalt része) világosan két nagy, élesen különböző jellegű szakaszra tagolható; a választóvonalat a II—I. évezred fordulójának válságos kora jelenti. Az első korszak a mykénéi kort foglalja magában, a második pedig az archaikus kort; ez utóbbi — az itt tárgyalt időszakon túlmenőleg — elválaszthatatlan egységet alkot a klasszikus korról is, és így tulajdonképpen a hellénisztikus korig terjed. Az első szakaszban a görög társadalom feltűnően erős rokonvonásokat mutat az ókori kelettel; ebből ítélve elég kézenfekvő lenne, hogy ezt a kort tekintsük a görög fejlődés „ókori keleti” szakaszának, amely után a fejlettebb „antik” szakasz következik. — Erre már többen utaltak a kutatók közül, régebben csak feltételesen, újabban, a mykénéi írásos emlékek felhasználása alapján, határozottabban is.¹⁴⁶

Eszerint (feltételesen elfogadva a jelzett elgondolást) egy olyan esettel lenne dolgunk, ahol történetileg megfogható a rabszolgatartó formáció két (ókori keleti és antik) szakaszának egymásutánja egy nép fejlődésén belül. Ennek a ténynek a fontossága rendkívüli, mivel a rabszolgatartó társadalom két fejlődési szakaszának megkülönböztetése általánosan elfogadott tétel volt ugyan a marxista ókortudományban, de ezideig egyetlen konkrét esettel sem volt bizonyítható. Az ókori keleti fejlődés klasszikus területein ugyanis (belső fejlődés útján) nem jött létre antik társadalom,¹⁴⁷ az antik társadalmat pedig — eddigi tudásunk szerint, amely pl. a római fejlődésre ezután is érvényes marad — nem előzte meg ókori keleti típusú társadalom; most a görög fejlődés szolgáltatóná az eddig hiányzó (és most is egyedülálló) konkrét példát.

Mielőtt az ebből következő kérdések tárgyalására áttérnénk, foglaljuk össze, miben áll az ókori keleti és antik korszak — illetve inkább társadalmi típus — fő különbsége. Az általánosan elfogadott nézet a döntő megkülönböztető vonást a rabszolgatartás fejlettségében látja: az ókori Keletre általában a rabszolgatartás csekélyebb (a patriarchális, illetve házirabszolgaságon túl nem jutó) fejlettsége jellemző, míg az antik, görög-római korszak a csúcspontjára érő, „klasszikus” rabszolgatartás kora, amelyben a rabszolgaság alapvető jelentőségű a gazdasági életben; egyik szakaszból a másikba éppen a rabszolgatartás fejlődése által lépnek át az egyes társadalmak.

Ezt az általánosan használt meghatározást azonban eleve vitathatóvá teszi az a módszertani hiba, hogy lényegében az ókori keleti rabszolgatartás *átlagának* a görög-római fejlődés *csúcspontjaival* való összehasonlításán alapul. Még kevésbé mutatkozik használhatónak ez a megkülönböztetés, ha a rabszolgatartás fejlődését a gazdasági-társadalmi fejlődés egészének összefüggésébe beállítva vizsgáljuk. Fentebb már láttuk, hogy a görög társadalom történetében a rabszolgatartás fejlődése nem alkot egységes és állandóan emelkedő folyamatot, hanem lényegében három nagy, egymástól élesen elválasztható és különböző jellegű szakaszban megy végbe: a mykénéi kor rabszolgasága, az archaikus-kori adószolgaság, és az archaikus kor végén kibontakozó és a következő századokban elterjedő klasszikus (főleg ipari)

álszolgatartás. Az is kiderült, hogy a két első szakaszban a rabszolgatartás nem képezte az uralkodóosztály gazdasági erejének alapját; a mykénéi korban a rabszolgatartásnál fontosabb az alávetett szabadok kizsákmányolása, az archaikus korban pedig a szabad bémunkások (thések) szerepe legalább olyan fontos, mint a rabszolgáké. (Nem is szólva a jobbágyságon alapuló thesszáliai, spártai stb. társadalmakról.) Az archaikus kor fejlődésével kapcsolatban világossá vált az a lényeges körülmény is, hogy e kor fejlődésében a rabszolgatartás fejlődésének szerepe csak másodlagos, függvénye a kor alapvető változásainak, nem okozója, mozgató ereje azoknak.

A rabszolgatartás szerepénél jelentősebb tényezőre hívja fel figyelmünket Marxnak a tulajdonformák fejlődésére vonatkozó elmélete.¹⁴⁸ Az ázsiai és antik tulajdonforma szerepe valóban igen lényeges a két társadalmi típus különbségében. A köztulajdon, illetve a közösségi tagsághoz kötött egyéni tulajdon,¹⁴⁹ mint a tulajdon fejlődésének két (ilyen formában természetesen nagyon is elvont és általános) fejlődési szakasza, döntően rányomja bélyegét az ókori keleti, illetve az antik társadalom fejlődésére, pontosabban főleg annak indulási szakaszára. Maradéktalanul, minden jelenséget felölelően, abszolút érvényességgel azonban ezek a marxi kategóriák sem alkalmazhatók, s nem remélhetjük tőlük minden probléma automatikus megoldódását. Nem utolsó sorban attól is óvakodnunk kell, nehogy azt higgyük, hogy az ázsiai tulajdonformán, tehát a tulajdon kezdeti formáján alapuló ókori keleti társadalmak ebből következőleg szükségszerűen primitívebb állapotokat képviselnek, mint az antik társadalmak.¹⁵⁰

Rendkívül fontos tekintetbe vennünk a két társadalmi forma anyagi, technikai alapjának különbözőségét is. Az ókori keleti társadalmak a bronzkori civilizáció technikai alapjára épülnek, ez határozza meg jellemző vonásaikat, amelyeket nagyrészt megőriznek e technikai alap megváltozása, a vaskor kezdete után is. Az antik társadalmak fejlődésére viszont a vaskor kezdetének technikai forradalma nyomja rá elhatározólag bélyegét; ez adja meg gyors fellendülésük alapját.¹⁵¹ Nem feledkezhetünk meg ebben a vonatkozásban az egyes társadalmak fejlődésének eltérő természeti, földrajzi feltételeiről sem. — Jelentős részben épp ezekből az érintett tényezőkből következően a két típus társadalmi struktúrájának legdöntőbb különbsége is: ez ti. a köznép (gazdasági-társadalmi-politikai) helyzete, és — ezzel összefüggően — az uralkodóosztályhoz, az arisztokráciához (amelyet az általában használt „rabszolgatartó” megjelölés csak részlegesen, egyoldalúan jellemez!) való viszonya.

Az ókori Keleten az első osztálytársadalom az aeneolit-korban alakult ki, és a bronzkorban élte virágkorát; a bronz használata azonban — költséges volta miatt — viszonylag kevésbé terjedt el, és nem alakította át teljesen a termelés egészét; főleg éppen a legfontosabb gazdasági ág, a mezőgazdaság technikai színvonala maradt nagyjából-egészében a neolitikumban elért nívón. A lényeges változást az ókori Kelet centrális területein nem is annyira a fémhasználat, hanem a termelés központi megszervezése és tervszerű irányítása jelentette, amit különösen fontossá, sőt nélkülözhetetlenné tett az, hogy az ókori keleti államok legtöbbször a gazdasági élet alapja az öntözéses földművelés volt.¹⁵² Ebből következik, hogy ezeken a területeken a földközösség bomlása igen lassú volt, a faluközösségek önállótlanok és tehetetlenek voltak a központi irányítással szemben, és az uralkodóosztály, illetve az azt képviselő despotikus királyság és a hozzátartozó bürokrácia óriási és szilárd hatalmat

tartott kezében. Ilyen körülmények között a köznép, a faluközösségi parasztság, teljes mértékben alávetett, adózó és robotoló osztállyá vált.

Ez a fejlődés az érintett területeken eleinte rendkívül kedvező feltételeket teremtett, és az ókori Kelet országait hosszú időre (i. e. IV—II. ezs.) az emberi haladás élvonalába állította. Ugyanakkor azonban az ókori keleti fejlődés igen hamar meglassult (annyira, hogy felületesen szemlélve kifejezetten stagnálásnak látszik), s teljesítménye szinte kimerült egy már elért színvonal konzerválásában. A gazdasági élet területén a munkamegosztás és árutermelés fejlődése igen lassan haladt előre, és soha nem is ért el olyan fokot, mint az antik társadalmakban.¹⁵³ Az ókori keleti társadalom, s főleg e társadalom egész felépítménye már a fénykorban erősen megmerevedik és szinte fejlődés-képtelenné válik; igen jellemző, hogy a vaskor új technikája és a velejáró gazdasági változások óriási gazdasági és társadalmi válságot, több évszázados hanyatlást idéznek elő az ókori Kelet államaiban, de azok — csekély változásokkal — a régi alapokon és formák között épülnek újjá, s nem tudnak bekapcsolódni abba az átalakulási folyamatba, amely az antik társadalmak fellendülését eredményezi.¹⁵⁴

Az antik területeken a természeti-földrajzi és történeti előfeltételek egyaránt különböztek az ókori keletiektől. Itt hiányoztak az öntözhető, nagy folyamvölgyek, s a terület rendkívül tagolt; nem voltak meg a kedvező feltételek a nagy területű, despotikus államok kialakulására, de annál inkább a kis egységeken, szűk kereteken belül végbemenő fejlődés számára. A művelhető terület (főleg éppen Görögországban!) viszonylag kevés; ez rendkívüli mértékben meggyorsította a földközösség felbomlását, az egyes közösségek expanzióját, és serkentőleg hatott a munkamegosztás és más területekkel való érintkezés fejlődésére is. Ezekben a Földközi-tenger melléki területeken nem jöhetett létre az ősközösség (itt amúgy is később bekövetkező) bomlása idején fejlett ókori keleti típusú osztálytársadalom; Kréta speciális és még kellően nem tisztázott esetet jelent, Mykéné pedig — a régebbi ókori keleti társadalmakhoz viszonyítva — csak másodlagos, gyengén fejlett formáját képviseli ennek a társadalmi típusnak, amely itt jellemző módon nem éli túl a II. évezred végének válságos korszakát. Az antik társadalom kifejlődését itt nem gátolta olyan szilárd társadalmi és állami szervezet, mint keleten. Az új korszak döntő változása, a vastechnikára való áttérés, itt teljes mértékben éreztette hatását: önállóvá tette az egyes közösségeket, sőt az egyes termelőket, előbb gazdaságilag, majd politikailag is. Ez az új helyzet, amint fentebb láttuk, az archaikus kor kistermelő-osztályát képessé tette arra, hogy gazdasági és politikai síkon egyaránt sikeresen szálljon szembe az arisztokráciával, olyan szabadságot vívjon ki magának, amilyenről az ókori keleti államokban a köznép soha nem is álmodhatott, és megnyissa az utat a görög-római világ további, rohamos fejlődése előtt. Itt, ezen a ponton mutatkozik meg a legdöntőbb különbség az ókori keleti és antik társadalom és társadalmi fejlődés között.

Ezek után még élesebben vetődik fel a probléma: milyen fogalmakkal, történeti kategóriákkal jellemezhető a két típus vagy szakasz különbsége, s hogyan helyezhető el a rabszolgatartó formáció — vagy mondjuk inkább óvatosabban, az ókori társadalom — fejlődésén belül? Míg a mykénéi társadalomban nem foghattuk meg az ókori keleti típust, addig tulajdonképpen — az általánosan elterjedt nézettel éles ellentétben! — a két társadalmi formát nem is tekinthettük volna az ókori társadalmi fejlődés két szükségszerűen egymás után következő szakaszának, hanem inkább két egymástól lényegében

független, külön fejlődési útjának. Most viszont, ha a mykénéi társadalmat — amire kétségtelenül van bizonyos alapunk — ókori keleti típusúnak (vagy legalábbis ahhoz igen közel állónak) tekintjük, az eddig megfelelő alap nélkül feltételezett két fokozat-elmélet beigazolódni látszik. (Azzal a fentiekből következő változtatással, hogy a két fok különbségének nem a rabszolgaság eltérő fejlettsége az alapja és fő kritériuma.)

Természetesen ennek az elgondolásnak nem túlságosan válik javára az a feltűnő körülmény, hogy a görög társadalom „kétfokozatúsága” egyedülálló eset, míg viszont az egyiptomi, mezopotámiai stb. fejlődésben egyfelől, s pl. a rómaiban másfelől a két fokozat egymásutánja ezután sem konstataálható. Ezt a tényt esetleg úgy értelmezhetnénk, hogy a görög az egyetlen normális fejlődésű ókori társadalom, amely a fejlődés klasszikus útját képviseli, és amelyhez ebből következőleg viszonyítani kellene a többi társadalmak eltérő, lassabb vagy gyorsabb fejlődését. Azonban egy társadalom ilyen abszolút mértékként való kiemelése (különösen az ókorban) módszertanilag már eleve nagyon veszélyes; s egyébként is, a görög társadalom fejlődésében oly halmozottan játszanak szerepet fentebb már többször érintett speciális tényezők, hogy egy ilyen elhamarkodott általánosítástól tudásunk jelenlegi fokán helyesebb teljesen tartózkodni.

Ilyen körülmények között meg kell elégednünk azzal a negatív megállapítással, hogy az ókori társadalmak általános fejlődési törvényszerűsége nem foglalható bele maradéktalanul sem a két fejlődési szakasz, sem a kétféle fejlődési út formulájába. Bizonyos szempontból és bizonyos mértékig mindkettő lényeges mozzanatokat emel ki, és mint sok fontos összefüggést feltáró elgondolás, mindkettő használható viszonylagos értékű megközelítésként, de az itt felvetett általános problémák megoldásának egyik sem tekinthető. Itt egyelőre meg kell állnunk; e problémák megoldására az ókori történet különböző területein dolgozó kutatók együttes munkája hivatott, dolgozatunk pedig már eleve a megoldás igénye nélkül érintette ezt a problémakört, csupán azért, hogy az ókori társadalomtörténet általános problémáin belül kijelölje saját szűkebb problematikája helyét, és megvilágítsa azokkal való összefüggését. Azonban a dolgozat tulajdonképpeni problémaköre, a görög társadalomnak a kezdetektől a klasszikus csúcspontig emelkedő fejlődése, maga is rendkívül széles, bonyolult és szétágazó — és, amint a fentebbi történeti áttekintésből is kiderülhetett, telve van olyan megoldatlan és csábító problémákkal, amelyeknek szinte mindegyike önálló tanulmányként való feldolgozást igényel. Ez az előzetes összefoglalás a problémák felvetésével és jelenlegi állásuk megvilágításával csupán prolegomenon ezekhez a későbbi tanulmányokhoz.

Sarkady János

¹ Itt nem térhetünk ki részletesen arra a kérdésre, hogy a rabszolgatartó társadalom szükségszerűen az első formája-e az osztálytársadalomnak, amint az főleg *Sztálin*nak „A dialektikus és a történelmi materializmusról” c. műve alapján szinte kétségbevonhatatlan tételévé lett a marxista történelemfelfogásnak. A problémához ld. *V. V. Sztruve*, *Problémi isztoriji drevnyevy Vosztoka v szovjetszkoj isztoriografiji*, *Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji*, 1947. 3., 17. s köv. 1. (tájékoztató az „ázsiai termelőmód” kérdéséről folytatott szovjet vitáról, mereven dogmatikus tételei azonban elhibáztak); *J. Morris*: *Slaves and Serfs. The Modern Quarterly*, 1948, 3, 42. s köv. (jó áttekintés az ókori fejlődés fő problémáiról, de az egyes mozzanatok ábrázolása nem mindig elég precíz); *Molnár Erik* recenziója „A család, a magántulajdon és az állam eredeté”-ről, *Századok*, 1949, 311. s köv. 1. (kérdésfelvetésekben gazdag, bár éppen a rabszolja-

tartás fejlődését és szerepét túlságosan elvontan szemlélő és tárgyáló cikk). Vö. még *N. P. Trejtkov* megjegyzéseivel a nemzeti társadalom bomlásának két útjáról (rabszolgatartás, prefeudalizmus): *Szovjet Régészet*, V—VI. 1953. 151—152. l.

² Illetve a negyedik — tehát az utolsó *Engels* által gondozott — kiadás 1892-ben.

³ Elég arra utalnunk, hogy *H. Schliemann* csak 1871-ben kezdi meg a régészetben és a görög őstörténetben új korszakot nyitó trójai ásatásait és további kutatásairól és eredményeiről beszámoló művei a hetvenes és nyolcvanas éveket töltik be; a krétai kultúra tulajdonképpeni feltárása pedig csak *A. Evans* 1899-es ásatásaival kezdődik meg.

⁴ Ezen a téren az első, máig érvényes eredmények *P. Kretschmer* alapvető művében láttak napvilágot: *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896.

⁵ A homérosi eposzok Mykénéig visszanyúló történeti hagyományanyagát *M. P. Nilsson* állította helyes megvilágításba (*Homer and Mycenae*, London, 1933.); Homéros *saját* korának történeti megközelítése *W. Schadewaldt* érdeme (*Homer und sein Jahrhundert*, Das neue Bild der Antike, I., Leipzig, 1942, 51. s. köv. l.).

⁶ A lineáris B-írás megfejtésének publikációja: *M. Ventris—J. Chadwick*: Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, *Journal of Hellenic Studies*, 1953. 84. s. köv. l.

⁷ A fontosabb ásatásokra vonatkozólag tájékoztat *H. Bengtson*: *Einführung in die Alte Geschichte*, München, 1953². 110. s. köv. l.

⁸ Jellemző tény, hogy a múlt század reprezentatív görög feliratgyűjteménye, az 1825—59 közt megjelent *Corpus Inscriptionum Graecarum* 4 kötetével szemben a helyébe a hetvenes években megindított új feliratgyűjtemény, a még ma sem teljes *Inscriptiones Graecae* már a huszadik kötetén túl jár (értve ezen nem a keretként tervezett és a számozásban megtartott, hanem a ténylegesen külön megjelent köteteket), nem is szólva az e sorozaton kívül megjelent számos publikációról.

⁹ Erre vonatkozólag ld. *H. Bengtson* tájékoztatóját, i. m. 119. s. köv., 135. s. köv. l.

¹⁰ *Editio princeps*: *Aristotle on the Constitution of Athens*, ed. by F. G. Kenyon, London, 1891. — Magyar kiadás: *Aristotelés: Az athéni állam*. — *Pseudo-Xenophon: Az athéni állam*. (Fordította: *Ritók Zsigmond*, a bevezetést és a magyarázatokat írta: *Sarkady János*.) Bp., 1954.

¹¹ Mindenestre meg kell jegyeznünk: *Engels* maga is látta, hogy az akkor ismert görög történet kezdeteit egy hosszabb előtörténetnek kell megelőznie, s hogy ennek végén a nemzeti társadalom bomlása legalábbis igen előrehaladott állapotban van már, de megfelelő konkrét anyag híján nem fejthette ki részletesebben ezeket a felismeréseket. Ld. elsősorban: *Anti-Dühring* (Budapest, 1950.), 181. l. Vö. a korai athéni társadalom rajzával A család, a magántulajdon, és az állam eredetében (Bp., 1949.), 112—113. l.

¹² A család, a magántulajdon és az állam eredete, id. kiad., 117. l.

¹³ Az archaikus-kori társadalom osztályszerkezetére vonatkozólag ld. *Engels* fentebb (11. j.) idézett megállapításait. Vö. *Marrx*: *A tőke*, I. 361. l. 24. jegyz., III. 874. (Budapest, 1949, illetve 1951.) — A rabszolgaság fejlődésének irányváltozásához l. *Engels*: i. m. 119. l. — A szabad kistermelők szerepének fontosságára az újabb szovjet kutatásban főleg *M. V. Mejman* (*Ekonomiceszkij zakon dvizsenija rabovlagyvelseszkovo szposzoba proizvodstva*, Isztoriceszkij Zapiszki, 1947. 314. s. köv. l.) és *Sz. L. Utcenko* (*O klasszah i klasszovoj sztruktüre antycisnovo rabovlagyvelseszkovo obszesztva*, *Vjesztnyk Drevnyej Isztoriji*, 1951. 4., 15. s. köv. l.) hívták fel nyomatékosan a figyelmet.

¹⁴ Itt mindenekelőtt a tőkés termelés előtti tulajdonformák-ra gondolunk (Bp., 1953).

¹⁵ Az ismeretes körülmények között még a marxizmus alkotó alkalmazásának követelménye is egészen különös eredményekre vezetett. Igen jellemzőek ebből a szempontból a Morgan—*Engels*-féle őstörténeti periodizáció megváltoztatására irányuló kísérletek. *Sz. P. Tolszov* a régészeti adatok nem egyszer önkényes kezelésével próbálta a régi kereteket szétbontó új tényanyagot beilleszteni Morgan és *Engels* rendszerébe (l. Az őstársadalom történeti korszakbeosztásának kérdéséhez, *Antiquitas Hungarica* 3 [1949], 5. s. köv. l.). *M. O. Koszven* viszont feladta a régi korszakbeosztást — ehelyett azonban egy olyan újat konstruált, amelynek alapjául a vitathatóan értelmezett néprajzi anyag mellett, sőt előtt főleg *Lenin* és *Sztálin* néhány kiragadott megjegyzése szolgált (l. Az őstörténet korszakbeosztása. *Szovjet Régészet* IV. [1953] 77. s. köv. l.). Az így konstruált periodizáció történetileg használhatatlan, szemben a Morgan—*Engels*-félével, amely ma már tagadhatatlan hiányosságai ellenére is általában híven követi az emberi fejlődés legfontosabb mozzanatait.

¹⁶ *V. Sz. Szergejev*: *Az ókori Görögország története*. Budapest, 1951. — Mykénére vonatkozólag l. a 66. s. köv. l.

¹⁷ *V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij*: *Az ókori világ története*. Budapest, 1954. — Mykénére vonatkozólag l. a 218. s. köv. l.

¹⁸ *G. Thomson*: *Studies in Ancient Greek Society. The Prehistoric Aegean*. London, 1949. — Mykénére vonatkozólag l. a IV. részt (369—434), főleg a 412. s. köv. l.

¹⁹ Vszemirajja Isztorija, I., Goszpollyizdat, Moszkva, 1955. — Mykénére vonatkozólag I. 410. s. köv. l.

²⁰ Engels: i. m. 107—110. l.

²¹ Csak egy példát! A 99—100. lapokon a következő megállapítások találhatóak a parasztság helyzetéről, és Hésiodosról, mint a parasztság képviselőjéről: „Azoknak a mezőgazdaságoknak, amelyek városok közelében, utak, folyók vagy a tenger mentén feküdtek, állandó, biztos jövedelmük volt... Javult a földművelés, fejlődött a mezőgazdasági technika és megváltozott az emberek viszonya a munkához.” (99.) „Hésiodos a paraszti demokrácia hangjának, a jómódú parasztságnak a szószólója.” „Tanításában Hésiodos nem az arisztokráciához fordul, hanem az új földbirtokosokhoz, akik a régi nemzetségi arisztokrácia helyét foglalták el.” (100.) (NB.: ebben az időben az arisztokraták helyét még egyáltalán nem foglalták el a paraszti birtokosok; ez a változás csak a késői archaikus kor forradalmaiban mutat végbe!) — Az idézett megállapításokkal szemben a 102. lapon viszont a következőket olvashatjuk: „A földművesek és kézművesek anyagi helyzete nemzedékről-nemzedékre rosszabbodott.” Ugyanitt Hésiodos mint a „földről kiszorult és elszegényedett tömegek” képviselője szerepel.

²² A mű részletesebb kritikáját l. az Archeológiai Értesítő 1957. évfolyamában megjelenő recenzióban.

²³ Ez annál sajnálatosabb, mivel Marx A tőkés termelés előtti tulajdonformák-ban erre vonatkozólag igen értékes útmutatásokat nyújtott (l. főleg 10—32. l.).

²⁴ V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij: i. m. 248, 255. — M. V. Mejman és Sz. L. Utcsenko vonatkozó műveit l. fentebb a 13. jegyzetben.

²⁵ L. főleg 644. s. köv., 655. s. köv., 666. s. köv., 671. s. köv. l.

²⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy éppen a rabszolgatartó formáció egyes fejlődési szakaszainak megállapítása az egyik legvitatottabb pontja a marxista ókortörténetnek. — A rabszolgaság fejlődési fokaira vonatkozó fontosabb elgondolások áttekintését l. L. N. Kazamanova cikkében: Rabovlagenyije na Kritye v VI—IV. vv. do n. e., Vjesztnyk Drevnyej Isztoriji, 1952. 3, 26. s. köv. l.

²⁷ A periodizációban elsősorban a régészetileg elkülöníthető fejlődési szakaszokat vesszük alapul; hogy ezek a szakaszok hogyan viszonylanak az őstörténet és korai történet általános korszakbeosztásához, a kérdés mai tisztázatlan állapotában helyesebbnek látjuk függőben hagyni.

²⁸ L. F. Matz: Die Ägäis. (Handbuch der Archäologie, Vierte Lieferung, München, 1950.) 182. l.

²⁹ A balkáni neolitikum keleti eredetére vonatkozólag l. F. Matz: i. m. 188, F. Schachermeyr: Zur Entstehung der ältesten Civilisation in Griechenland, La Nouvelle Clio, 1950. 567. s. köv. l.; K. Tackenberg: Das Neolithikum, 2: Der Balkan-Kreis. (Historia Mundi, II., Bern, 1953), F. Schachermeyr: Die Vorderasiatische Kulturtrift, Saeculum, 1954, 268. s. köv. l. U. ő: Prähistorische Kulturen Griechenlands, RE XXII. 1489. s. köv. l. — A neolitikus kor általános fejlődési állapotaihoz: F. M. Heichelheim: Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden, 1938. Kap. III.; G. Childe: Stufen der Kultur, Stuttgart, 1952. Kap. III.; J. G. D. Clark: Prehistoric Europe. The Economic Basis. London, 1952.

³⁰ Engels az ősközösség fennállása lényeges előfeltételének tekinti a rendelkezésre álló, művelés alá vonható föld bizonyos fölöslegét, amelynek kimerülésével a közösség is hanyatlásnak indul (l. A természet dialektikája, Bp., 1948, 59. l.).

³¹ Erre vonatkozólag l. elsősorban F. Schachermeyr fentebb i. műveit.

³² Az elnevezést itt nem általánosan használt értelmében, ti. a thessaliai korai neolitikum megjelöléseként, hanem Schachermeyr nyomán általánosabb értelemben az egész görögországi korai neolitikumra alkalmazzuk.

³³ Az égei szubsztrátumra vonatkozólag l. P. Kretschmer: Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.; A. Meillet: Aperçu d'une histoire de la langue grecque, Paris, 1935⁴, E. Schwyzer: Griechische Grammatik, I., München, 1939, 58. s. köv. l.; F. Schachermeyr: Prähistorische Kulturen Griechenlands, RE XXII, 1954. 1489. s. köv. l.; H. Krahe: Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache, Heidelberg, 1954, 143 s. köv. l.

³⁴ F. Matz: i. m. 183. l.

³⁵ A Dimini-kultúra eredetkérdéséhez l. F. Matz: i. m. 189—190, 306. l. F. Schachermeyr: Dimini und die Bandkeramik, Wien, 1954 (Prähist. Forschungen, 4); vö. J. Korošec: Arheološki Vestnik, 1955. 65. s. köv. l.

³⁶ F. Matz: i. m. 183—186. l.

³⁷ F. Matz: i. m. 196. s. köv. l.

³⁸ F. Matz: i. m. 196., 214. s. köv. 229—230. l.

³⁹ Krétára vonatkozólag l. F. Matz: i. m. 222. s. köv., főleg 228., a görög szárazföldre oo. 196—201. l.

⁴⁰ L. a 33. jegyzetben i. műveket. Vö. *J. B. Hoffmann*: Etymologisches Wörterbuch des Griechischen, München, 1950, s. vv.

⁴¹ *J. D. S. Pendlebury*: Archeology of Crete, London, 1939, passim; *Matz, F.*: i. m. C. I. (230—267) passim; *H. Bengtson*: Griechische Geschichte, München, 1950, 32. s. köv. l.; Vszemirnaja Isztorija, I., 1955. 403. s. köv. l.

⁴² *Ez F. Schachermeyr* óvatosabb becslése (Zur Rasse und Kultur im minoischen Kreta, Wörter und Sachen, N. F. 2, 1939); *A. Evans* több mint 80 000-re teszi a lakosok számát (The Palace of Minos, II. 563. s. köv. l.).

⁴³ L. a 41. jegyzetben i. műveket. Vö. *V. V. Sztruve*: Obscsesztvennij sztroj drevnyevo Krita, Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji, 1950. 4, 43. s. köv. l.; Vszemirnaja Isztorija I. 408—409.

⁴⁴ *F. Matz* valószínűnek látszó feltevése, l. i. m. 238.

⁴⁵ Ezt az elgondolást elsősorban *V. V. Sztruve* dolgozta ki (l. a 43. jegyzetben i. tanulmányát); lényegében helytálló főeredménye azonban, mint fentebb rámutattunk, eléggé magától értetődő, részleteredményei pedig, főleg a szerző által alkalmazott marrista nyelvészeti módszerek következtében, kétes értékűek. — Vö. *A. Andreades*: Geschichte der griechischen Staatswirtschaft, I., München, 1931. 33. s. köv. l.; *F. Heichelheim*: i. m. 106. s. köv. l.; *V. Sz. Szergejev*: i. m. 54. s. köv. l.

⁴⁶ Erre vonatkozólag l. pl. *H. Mode*: Indische Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen, Basel, 1944, és *K. Scheffold*: Orient, Hellas und Rom, Bern, 1949, 32. s. köv., 50. s. köv. l., akik az ókori közelkelet egyiptomi és mezopotámiai kultúráival szemben a harmadik nagy kultúr típusnak, illetőleg népelemnek, a hurritáknak és az iráni fennsík valószínűleg rokon népeinek (*O. Menghin*: „taurisch-iranische Kultur”, *A. Moortgat*: „Bergvölker”) szerepét hangsúlyozzák a krétai kultúra korai, Indiáig elért kapcsolataiban. — Ld. *B. Hrozny* hasonló irányba mutató, bár túlmerész őstörténeti elméletekhez vezető nyelvészeti elgondolásait: Ancient History of Western Asia, India and Crete, Prague, 1953, főleg Ch. XVII. (198. s. köv. l.).

⁴⁷ Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy Kréta földrajzi helyzete gyökeresen különbözik minden más ókori keleti államtól. L. *H. Lehmann*: Die geographische Grundlagen der kretisch-mykenischen Kultur, Geographische Zeitschrift, 38, 1932, 334. s. köv. l.

⁴⁸ Kréta történetének áttekintéséhez l. *H. Bengtson*: Griechische Geschichte, 32. s. köv., *F. Schachermeyr*: Kreta und Mykene, Historia Mundi III, Bern, 1954.

⁴⁹ *L. H. Bengtson*: i. m. 26—27.

⁵⁰ *F. Matz*: i. m. 260—261.

⁵¹ Uo.

⁵² L. a 33. jegyzetben i. műveket.

⁵³ *L. J. B. Hoffmann*: Etymologisches Wörterbuch des Griechischen, München, 1950, s. vv.

⁵⁴ *L. F. Matz*: i. m. 262.

⁵⁵ *G. Karo*: Mykenische Kultur, RE Suppl. VI., 1935, 584. s. köv., főleg 613. l.

⁵⁶ *F. Matz*: i. m. 260. s. köv. l.

⁵⁷ *H. Bengtson*: i. m. 37—46, *F. Schachermeyr*, i. m.; *U. G.*: Das Problem der griechischen Nationalität. (X. Congr. internaz. di scienze storiche, Relazioni, vol. VI.) *A. B. Wace*: Mycenae, London, 1952, 20. s. köv. l.

⁵⁸ A harcikosai szerepéhez l. *J. Wiesner*: Fahren und Reiten im Alten Orient. (Der Alte Orient, 38, 2—4, 1939.)

⁵⁹ A régészeti anyagot l. *F. Matz*: i. m. 296. s. köv. l. — Az árutermelés kérdéséhez l. *Ja. A. Leneman*: O voznyikhovenyiji tovarnovo proizvodstva v drevnyej Greciji, Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji, 1953, 3, 46. s. köv. l.

⁶⁰ A sok vitát kiváltó, de ma már lényegében pozitíven eldőlt Ahhijava-kérdéshez l. *E. O. Forrer*: Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghaz-köi, Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, 63, 1924; *F. Sommer*: Die Ahhijava-Urkunden, Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Abteilung, N. F. 6, 1932, *F. Schachermeyr*: Hethiter und Achäer, Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft, 9, 1—2, 1935, *W. F. Albright*: Some Oriental Glosses on the Homeric Problem, American Journal of Archeology, 54, 1950, 162. s. köv., *O. R. Gurney*: The Hittites, London, 1954², 46. s. köv. l.

⁶¹ L. elsősorban *M. P. Nilsson* alapvető munkáját: Homer and Mycenae, London, 1933 (társadalomtörténetileg főleg Ch. VI.: State Organization in Homer and in the Mycenaean Age).

⁶² Ez a feltűnő és fontos körülmény egészen a legutóbbi időkig nem vonta magára a kutatók figyelmét; újabban is csak azért, mert az írásos emlékek megfejtése óta ez az elentét nemcsak egészen szembeszökővé, de valóságilag statisztikailag is megfoghatóvá vált (pl. a rabszolgáltatás kérdésében, l. *Ja. A. Leneman*: Pilosszkije nadpiszi i problemi rabovlagyenyija v Miken-szkoj Greciji, Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji, 1955, 4.).

⁶³ Az frott források legfontosabb kiadásai: *A. Evans: Scripta Minoa*, Oxford, I., 1909, II., 1952 (ed. by J. Myres), *E. L. Bennett: The Pylos Tablets, Preliminary Transcription*, Princeton, 1951, U.ő.: *The Pylos Tablets: Texts of Inscriptions found 1939—1954*, Princeton, 1956. — A megfjtés publikációja: *M. Ventris—J. Chadwick: Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*, *Journal of Hellenic Studies*, 73, 1953, 84. s. köv. 1.

⁶⁴ A pár év alatt is egyre terjedelmesebbre növő irodalomból csak az ábrázolásunk alapjául szolgáló legfontosabb tanulmányokat emeljük itt ki: *A. Furumark: Ägäische Texte in griechischer Sprache*, *Eranos*, 1953, 3—4, 103. s. köv. 1., 1954, 1—2, 18. s. köv. 1.; *L. R. Palmer: Mycenaean Greek Texts from Pylos*, *Transactions of the Philological Society*, 1954, 18. s. köv. 1.; *V. Ehrenberg: Griechische Urkunden des zweiten Jahrtausends v. Chr.*, *Historische Zeitschrift*, 180, 1955, 1. s. köv. 1.; *Sz. A. Lurje: Opit cstyenyija piloszkij nadpiszej, Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji*, 1955, 3, 8. s. köv. 1.

⁶⁵ Főleg a fémművességben és a hozzákapcsolódó iparágakban figyelhetjük ezt meg, ahol az emlékek a kovácsok mellett gyakran emlegetnek külön fegyverkovácsokat, aranyműveseket, sőt olyan specializált iparosokat is, mint pl. a tegezkészítők stb.

⁶⁶ Írásos forrásban ugyan — a jelenlegi anyagban — csak a Kyprosszal folytatott kereskedelemről történik említés.

⁶⁷ A földbirtokviszonyokra vonatkozólag a fentebb (64. j.) idézett irodalmon kívül l. *T. B. L. Webster: Pylos E-Tablets*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, 1954. 1.; *E. L. Bennett: The Landholders of Pylos*, *American Journal of Archeology*, 1956, 1.

⁶⁸ *L. L. R. Palmer: i. m.*; U.ő.: *Achaeans and Indoeuropeans*, Oxford, 1955, *T. B. L. Webster: i. m.*, *E. L. Bennett: i. m.*

⁶⁹ Ezt a nézetet elsősorban *Sz. A. Lurje* képviseli, i. m.

⁷⁰ o-na-to e-ke pa-ro da-mo = onaton echei paro damó, Py E passim.

⁷¹ A da-ma-te terminus magyarázatában Ventris „damartes” (= házépítők) és Furumark „Damatér” (= „föld”) értelmezése helyett a Lurje által ajánlott jelentést követjük azzal a különbséggel, hogy az ő analógiákkal nem támogatható „damastes” olvasása helyett „damantes”-t olvasunk. (V. ő. az ugyancsak -nt-tövű homérosi nevekkkel: Laodamas, Polydamas, Hippodamas.)

⁷² Pl. pa-si-re-u = basileus, mo-ro-pa = molpas, ko-re-te = kore(s)tér, da-ma = damas, te-ra-ni-ja = ?, va-tu-va-o-ko = (v)asty(v)aochos, stb.

⁷³ Ld. főleg az e-qe-ta = heqetai, vo-qe-ve = voqéves, e-qo-te = heqontes (hepetai, hopées, hepontes) kategóriákat.

⁷⁴ A görög királysággal kapcsolatos kérdésekre vonatkozólag l. *G. Busolt: Griechische Staatskunde*, I., München, 1920, 317. s. köv. 1. II., 1926, 671. s. köv., 783. s. köv. 1.; *M. P. Nilsson: Das homerische Königtum*, *Sitz. Ber. Akad. Berlin*, 1927, 23. s. köv. 1. (= *Opuscula selecta* II. 871 s. köv. 1.); U.ő.: *Homer and Mycenaean*, London, 1933, Ch. VI., *A. Szabó: Altmediterranes Königtum und seine Bedeutung für die Anfänge des griechischen Staates*, *Weit als Geschichte*, 1940, 293. s. köv.; *F. E. Adcock: Greek and Macedonian Kingship*, *Proceedings of the British Academy*, 39, 1953, 163. s. köv. 1.

⁷⁵ *L. R. Palmer* a királyság származáshoz kötött és a hadvezérség választott voltának a germánoknál feljegyzett kettősségét (Tacitus, *Germania*, VII. 1.) hozza fel magyarázó párhuzamként (Achaeans and Indoeuropeans, 9.); *V. Ehrenberg* szerint viszont (Griechische Urkunden..., *Historische Zeitschrift*, 180, 1955,) a lavagetas tisztsége hasonló a későbbi athéni polemarchoshoz, és megjelenése a királyi hatalom gyöngülését és a hatáskörök megosztásának kezdetét jelzi. Feltehető természetesen az is, hogy itt az ókori keleti királyságokra annyira jellemző nagyvezéri méltóság megfelelőjéről van szó.

⁷⁶ Erre a különös és fontos tényre *Sz. A. Lurje* hívja fel a figyelmet, utalva a későbbi görög fejlődés hasonló jelenségeire, főleg a hasonlóan közfunkcionáriusokat és kézműveseket egyesítő démioergoi társadalmi csoportjára.

⁷⁷ *M. P. Nilsson* valószínűnek látszó feltevése az *Ilias* IX. 149. s. köv. és 483—484. alapján (Das homer. Königtum, 32—33, *Homer and Mycenaean*, 235 s. köv. 1.

⁷⁸ A mykénéi rabszolgaság kérdéséhez l. elsősorban *Ja. A. Leneman: Piloszkije nadpiszi i problemi rabovlagenyija v Mikenszkoi Greciji*, *Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji*, 1955, 4.

⁷⁹ Erre utal a fentebb említett „onaton echei paro damó” formula; jellemző az is, hogy a szabad embert jelölő *eleutheros* szó eredeti jelentése: a „törzshöz tartozó, a néphez tartozó” (l. *J. B. Hoffmann: Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, s. v.).

⁸⁰ Ezek az államok annál is inkább használható párhuzamokat nyújtanak, mert (leg-
alább részben) rokon népekről van szó, amelyekre amellet egyformán jellemző a harciokcsi-
haditechnika és a katonai arisztokrácia ezzel összefüggő vezetőszerpe, valamint a laza, vazallusi
alávéttségen alapuló államszervezet.

⁸¹ A régészeti emlékanyagra vonatkozólag I. W. Kraiker—K. Kübler: Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. I. Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts, Berlin, 1939, V. 1. Die Nekropolen des 10. bis 8. Jahrhunderts, Berlin, 1954.; A. Desborough: Protogeometric Pottery, London, 1952.

⁸² A tengeri népek vándorlásához: F. Schachermeyr: Etruskische Frühgeschichte, Berlin, 1929, 27. s. köv. 1. A. Götte: Kleinasien (Kulturgeschichte des Alten Orients, III. 1.), München, 1933, 186. s. köv. 1.; R. Herbig: Philister und Dorier, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 55, 1940, 58. s. köv. 1.; C. Schaeffer: Enkomi-Alasia, Paris, 1952. — A dór vándorlás-hoz legújában I. J. F. Daniel—O. Broneer—H. T. Wade-Gery: The Dorian Invasion, American Journal of Archeology, 52, 1948, 107. s. köv. 1.; J. Bérard: La date de la descente dorienne, Studia Robinson, I., 1951, 135 s. köv. 1. — Az egész folyamatra vonatkozólag összefoglalóan I. J. Wiesner: Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer, I., Berlin, 1943, 121. s. köv. 1.; H. Bengtson: Griechische Geschichte, 1950, München, 19, 46. s. köv. 1.

⁸³ A görög hagyomány szerint ezek a vándorlások az i. e. XI. században mentek végbe; az Eratosthenés-féle kronológia 1104-re teszi a dór vándorlást, 1053-ra az aiolok, 1044-re az iónok kiköltözését Kisázsiaiba. Újában azonban egyesek — mivel ez a vándorlás régészetileg nem fogható meg biztosan — későbbre (IX., sőt VIII. sz.) datálják ezeket az eseményeket; I. R. M. Cook: Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B. C., Journal of Hellenic Studies, 66, 1946, 87. s. köv. 1.; G. M. A. Hanfmann: Archaeology in Homeric Asia Minor, American Journal of Archeology, 52, 1948, 135. s. köv. 1.; U. ö.: Ionia Leader or Follower? Harvard Studies in Classical Philology, 61, 1953, 1. s. köv. 1. — V. ö. ellenben K. Schefold: Orient, Hellas und Rom, Bern, 1949, 79. s. köv. 1., C. Roebuck: The Early Ionian League, Classical Philology, 1955, 26. s. köv. 1.

⁸⁴ Ezt a helyzetet jól tükrözi Agamemnón szerepe a trójai háború mondanokörében.

⁸⁵ Jellemző, hogy Hésiodos is, aki e tekintetben valószínűleg a hagyomány lényegét foglalja össze, a hői kor összeomlását, a hősök pusztulását a trójai és thébai háborúknak tulajdonítja (Erga kai hémeras, 161. s. köv.).

⁸⁶ Ez a változás elég pontosan mérhető azon, hogyan tükrözik a homérosi eposzok a mykénéi kor állapotait; l. fentebb, 62. jegyzet.

⁸⁷ A mykénéi kor fejlett bürokratikus apparátussal rendelkező királysága Attikában is primitívizálódott, és lényegében a király egyéni birtokává és háztartásává zsugorodott össze. L. E. Maass: Thesaurus, Rheinisches Museum, 74 (1925), 235. s. köv. 1.

⁸⁸ A család, a magántulajdon és az állam eredete, id. kiad., 102. s. köv. 1.

⁸⁹ Itt röviden jelzett elgondolásom részletes kifejtését és igazolását „Az athéni állam kialakulásának kezdetei” c. készülő tanulmányomban szándékozom közölni.

⁹⁰ A vashasználat elterjedésére vonatkozólag I. A. W. Persson: Eisen und Eisenbereitung in ältester Zeit, Lund, 1934; G. A. Wainwright: The Coming of Iron, Antiquity, 1936, 5 s. köv. 1.

⁹¹ A vas használatának gazdasági következményei: Engels: i. m. 30, 165—166.; F. Heichelheim: Wirtschafts-geschichte des Altertums, Leiden, 1938, Kap. V. (199. s. köv. 1.); F. Childe: Stufen der Kultur, Stuttgart, 1952, Kap. IX.

⁹² A „homérosi kor” kevésbé használható terminus. A szóbanforgó korra vonatkozólag ugyan valóban a homérosi eposzok jelentik a legfontosabb, szinte egyetlen írásos forrást, azonban saját koruk képe elválaszthatatlanul összefonódik bennük a mykénéi korra visszanyúló hagyományanyaggal, úgyhogy az eposzokból adódó képnek teljesen megfelelő állapot a maga egészében egyetlen korban és egyetlen területen sem létezett. L. A. Severyns: Homère, Le poète et son oeuvre, Bruxelles, 1946², J. L. Myres: Homeric Art, Annual of the British School at Athens, 45, 1950, 229. s. köv. 1.

⁹³ A vándorlások lezárulásának ideje bizonytalan, főleg az ión vándorlás kronológiailag nehezen rögzíthető volta miatt, l. fentebb, 83. jegyzet; a datálástól függ, hogy ezt az eseményt milyen történeti összefüggésbe kell beleillesztenünk: a dór vándorlás közvetlen következményeként, vagy a nagy gyarmatosítás első hullámaként foghatjuk-e fel.

⁹⁴ J. Hasebroek: Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit, Tübingen, 1931, F. Heichelheim: i. m. 269. s. köv. 1.

⁹⁵ L. J. Hasebroek: i. m. 23 s. köv. 1.; F. Heichelheim: i. m. 263 s. köv.; G. Glotz: Le travail dans la Grèce ancienne, Paris, 1920.

⁹⁶ L. pl. Odysseia, XVII. 382. s. köv. 1.

⁹⁷ L. F. Heichelheim: i. m. 230 s. köv.

⁹⁸ L. G. Busolt: Griechische Staatskunde, I., München, 1920, 169. s. köv. 1. 317. s. köv., 341. s. köv. 1., II., 1926, 767. s. köv., 783. s. köv. 1., J. Hasebroek: i. m. passim, F. Heichelheim: i. m. 275. s. köv. 1.

⁹⁹ L. G. Busolt: i. m. I. 135 s. köv., 283. s. köv., II. 667. s. köv., 737. s. köv.; J. Hasebroek: i. m. 63 s. köv. 1. 74—75. l. — E területek társadalmának alapjaként Engels kifejezetten a job-

bágyaságot jelölte meg: A család, a magántulajdon és az állam eredete, i. kiad. 66.; Levél Marxhoz, 1882. dec. 22-én. *L. N. Kazamanova* „Rabovlagenyije na Kritye v VI—IV. vv. do n. e.” c. cikkében igyekszik bizonyítani, hogy a helóták, klarótások, penestések stb. nem jobbágyságok, hanem rabszolgák; *Engels* idézett — véleményünk szerint helyes — megállapításával azonban nem száll vitába, hanem hallgatással mellőzi őket; illetőleg a Marxhoz írt levél idevonatkozó mondatának első felét, ahol a hódítás szerepéről van szó, idézi ugyan, de a másodikat, ahol *Engels* a jobbágyásgról beszél, már nem.

¹⁰⁰ *L. G. Busolt*: i. m. II. 633—736. l.; *J. Hasebroek*: i. m. 58. s köv., 202. s köv., 247. s köv. l.; *V. Ehrenberg*: Neugründer des Staates, München, 1925, U.ó: Der Damos im archaischen Sparta, *Hermes*, 68, 1933, 288. s köv. l.; *Th. Lenschau*: Die Entstehung des Spartanischen Staates, *Klio*, 30, 1937, 269 s köv. l.; *K. M. T. Chrimes*: Ancient Sparta, Manchester, 1949.; *N. G. L. Hammond*: The Lycourgean Reform at Sparta, *Journal of Hellenic Studies*, 70, 1950, 42. s köv. l.

¹⁰¹ Természetesen ezeket a „nagybirtokokat”, amelyek Görögország szűkös területi viszonyai között, kis közösségein belül jöttek létre, nem szabad a római latifundiumok mintájára elképzelniük.

¹⁰² A nemzeti szervezeti szívósságára jellemző, hogy sokhelyütt mélyen belenyúlik a kialakult polis-államok virágkorába, másfelől pedig ezek a polisos intézményeiket és szervezetüket a nemzeti szervezeti mintájának és elemeinek felhasználásával építik ki.

¹⁰³ *Engels* „A család, a magántulajdon és az állam eredete”-ben (i. kiad. 107. s köv. l.) túlértékeli a homérosi társadalom demokratizmusát; ebben *Morgan* hatása mellett része van annak is, hogy átveszi *G. F. Schoemann* nem mindig helytálló megállapításait, főleg azt, hogy ebben a társadalomban nincs eszköz, amellyel a népet akarata ellenére bármire lehetne kényszeríteni (*Griechische Alterthümer*, I. 28., 1897⁴). Ennek az elképzelésnek teljesen ellentmond pl. — hogy csak a legszembeszökőbb esetet hozzuk fel — az *Ilias* II. énekének gyűlésjelenete. — E rész helyes interpretációjához (és általában a katonai demokrácia kérdéséhez) legújabbán *I. Szabó Árpád*: Homérosi világa, Bp., 1956, 99. s köv. l.

¹⁰⁴ A homérosi eposzok számos utalása, a Hésiodos műveiből kirajzolódó kép és a Solón előtti Attika állapotai egyaránt előfeltételezik a magánföldtulajdon már huzamosabb ideje tartó fennállását és általános elterjedtségét. — *L. összefoglalóan P. Guiraud*: La propriété foncière en Grèce, Paris, 1893; vö. *G. Busolt*: i. m. I. 141., 178.; *J. Hasebroek*: i. m. passim. — Azok, akik a föld köztulajdonának meglétét tételezik fel még a homérosi korban is (mint pl. *G. Thomson*: *Studies in Ancient Greek Society*, 299. s köv. l.), teljesen elégtelen alapra építik fel elgondolásukat; elképzelésük fő bizonyítéka ugyanis csupán az *Ilias* XII. 421. s köv. ismeretes hasonlata, amelynek magyarázata azonban egy bizonytalan jelentésű hapax legomenon (*epi-xyinos*) vitatható értelmezésétől függ.

¹⁰⁵ *L. G. De Sanctis*: *Atthis*, Torino, 1912, 117. s köv. l.; *G. Busolt*: i. m. I. 317. s köv.; II. 671. s köv., 783. s köv. l.; *H. T. Wade-Gery*: *Eupatridai, Archons and Areopagus*, *Classical Quarterly* 1931, I. s köv., 77. s köv. l.; *G. De Sanctis*: *Storia dei Greci*, I., Firenze, 1940, 247. s köv.; *C. Hignett*: *A History of the Athenian Constitution*, Oxford, 1952, 38. s köv. l.

¹⁰⁶ Ezt az alkotmányt *Engels* (i. m. 113.) a kiváltságos osztály megszerveződéséeként és kialakulóban levő államként jellemzi.

¹⁰⁷ Különös (szinte egyoldalúságig menő) nyomatékkal emeli ki az antikvitásnak ezt a jellemző sajátosságát *J. Hasebroek*: i. m. passim.

¹⁰⁸ *Ilias* IX. 396; *hoi ta ptolietra rhyontai*.

¹⁰⁹ Alapvető fontosságú a korai polis értékeléséhez *Marx*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 10—32. l. — A polis történeti fejlődéséhez *I. M. Weber*: *Agrarverhältnisse des Altertums* (Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1924, 33 s köv. l.); *G. Busolt*: i. m. passim; *J. Hasebroek*: i. m. passim; *F. E. Adcock*: *The Growth of City State*, *Cambridge Ancient History* III., 1925, 681. s köv. l.; *V. Ehrenberg*: *When did the Polis rise?*, *Journal of Hellenic Studies*, 57, 1937, 147. s köv. l.; *F. Schachermeyr*: *Der Werdegang der griechischen Polis*, *Diogenes*, 4, 1953, 1. s köv. l.

¹¹⁰ *L. G. Busolt*: i. m. I. 277, II. 779 s köv. l., 815, 825 s köv. l.; *J. Hasebroek*: i. m. 49—50, 137; *W. Woodhouse*: *Solon the Liberator. A Study of Agrarian Problem in Attika in the Seventh Century*. Oxford, 1938.

¹¹¹ Hésiodos esete mutatja, milyen életbevágó kérdés volt egy paraszti birtok felosztása az örökösök között: az egész „Erga kai hémerai” egy örökösödési per körül forog. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból Hésiodosnak az egyikét ajánló tanácsa is: *munogenés de pais eie patríon oikon pberbemen* (Erga 376—377).

¹¹² *Achilleus* sokat idézett kijelentése (Odysseia XI. 488. s köv.) jellemzően mutatja, hogy a thések életénél már csak a halált tartották rosszabbnak. — Vö. *G. Glotz*: i. m.; *J. Hasebroek*: i. m., passim.

¹¹³ L. F. Heichelheim: i. m. 240 s. köv. l.; G. De Sanctis: i. m. I. 406 s. köv. l., H. Bengtson: i. m. 80 s. köv. l.

¹¹⁴ L. elsősorban J. Hasebroek: i. m. Abschn. II. (főleg 189 s. köv. l., 255. s. köv. l.), F. Heichelheim: i. m. Kap. V. (főleg 226 s. köv., 240 s. köv., 263 s. köv., 282 s. köv. l.), VI. (főleg 294 s. köv., 320 s. köv., 369 s. köv. l.). — A kor fejlődésének értékelése döntő fontosságú az egész antik fejlődés megítélés szempontjából; épp ezért egyik gyújtópontja volt a modernizáló (Ed. Meyer, Beloch) és a primitívizáló irányzat (Rodbertus, Bücher, Hasebroek) hosszú időn át tartó, többször kiújuló vitáinak. A vita és a véglegesnek tekinthető eredmények jó összefoglalását adja É. Will: Trois quarts de siècle de recherches sur l'économie grecque antique. Annales: Économies, Sociétés, Civilisations, 9, 1954, 1, 7 s. köv. l. — A kérdéshez l. az árutermelés fejlődésének szempontjából: Ja. A. Lenčman: O voznyknovenyiji tovarnovo proizvodstva v drevnej Greciji, Vjesztnyk Drevnej Isztoriji, 1953, 3, 46 s. köv. l.

¹¹⁵ L. F. Heichelheim: i. m. 263 s. köv., 369 s. köv. l.

¹¹⁶ A rabszolgáltatás fejlődésére vonatkozólag l. W. L. Westermann: Sklaverei, RE Suppl. VI. (1935) 894 s. köv., Ja. A. Lenčman: Ob isztoticeszkom mesztye gomerovszkovo rabsztva, Vjesztnyk Drevnej Isztorii, 1952, 2, 38 s. köv., U.ő.: Poszlegomerovszkij eposz kaj isztotcsnyik dlja szocialno-ekonomiceszkoj isztorii rannyej Greciji, uo. 1954, 4, 52 s. köv. P. Oliva: Počátky otrokařské výroby v antickém Řecku, Československý časopis historický, 1954, II, 1, 78 s. köv. l.

¹¹⁷ L. F. Heichelheim: i. m. 226 s. köv., 294 s. köv., 320 s. köv. l.

¹¹⁸ Az elutasító arisztokratikus magatartás legkorábbi kifejezett példája: Odysseia, VIII. 159 s. köv. (bár éppen az Odysseiában Odysseus egész jelleme és viselkedése sok „kereskedői” vonást mutat); a bekapcsolódásra klasszikus példa Solón egész élete és működése.

¹¹⁹ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ókori Kelet nem alakította ki a maga sajátos pénzformáit és pénzgazdaságát; l. F. Heichelheim: i. m. 115 s. köv. l.

¹²⁰ L. F. Heichelheim: Die Ausbreitung der Münzgeldwirtschaft und der Wirtschaftsstil im archaischen Griechenland, Schmoiters Jahrbücher, 55, 1931, 229 s. köv. l.

¹²¹ L. F. Heichelheim: i. m. U.ő.: Wirtschaftsgeschichte... 254 s. köv., 269 s. köv., 282 s. köv. l.

¹²² Erga kai hémerai, 341: hós allón óné kléron, mé ton teon allos.

¹²³ Erre vonatkozólag l. „Aisópos és az aisóposi mese” c. tanulmányom (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve 1952/53, Bp. 1953, 70 s. köv. l.) II. 3. részét („Egy példa elemzés”), valamint Athénaion politeia-kommentáromnak (l. fentebb, 10. j.) a drakóni alkotmányra vonatkozó fejezetét (241. s. köv. l.).

¹²⁴ L. V. Ehrenberg: Die Rechtsidee im frühen Griechentum, Leipzig, 1921, R. J. Bonner—G. Smith: The Administration of Justice from Homer to Aristotle, I., Chicago 1930, M. Mühl: Untersuchungen zur altorientalischen und athellenischen Gesetzgebung, Klio, Beiheft 16 Leipzig, 1933, H. Bengtson: i. m. 100—102 l.

¹²⁵ Solónhoz l. W. Woodhouse: i. m., F. Heichelheim: i. m. 282 s. köv. l., J. G. Milne: The Economic Policy of Solon, Hesperia, 14, 1945, 230 s. köv., C. Hignett: i. m. 86 s. köv. l. — Solón reformjait Engels (i. m. 118.) politikai forradalomként, nagyjelentőségű demokratikus változásként értékelte. A mai marxista történetírásban viszont sajnálatosan elterjedt Solón megalkuvó, következetlen reformistaként való jellemzése; l. pl. G. Thomon: Aeschylus and Athens, London, 1946, 87 s. köv.; viszonylag helyesebb, bár határozatlan V. Sz. Szergejev: i. m. 122 s. köv., egészen hamis V. N. Gyakov—N. M. Nyikolszkij: i. m. 246 s. köv. l. értékelése. L. ezzel szemben Athénaion politeia-kommentárom Solónra vonatkozó, az V—XII. fejezethez írt részeit.

¹²⁶ A hoplita-taktika szerepéhez és a hoplita-politeiához l. M. Weber: i. m. 116 s. köv., W. Helbig: Über die Einführungszeit der geschlossenen Phalanx, Sitzungsber. der Bayer. Akad. der Wissenschaften, hist. Kl., 1911, 12 s. köv.; M. P. Nilsson: Die Hoplitentaktik und das Staatswesen, Klio, 22, 1928, 240 s. köv. l. (= Opuscula selecta II. 897 s. köv. l.), H. L. Lorimer: The Hoplite Phalanx, with Special Reference to the Poems of Archilochus and Tyrtæus, Annual of British School at Athens, 42, 1947, 76 s. köv. l.

¹²⁷ Legismertebb példája ennek a solóni alkotmány a maga négy vagyoni osztályával.

¹²⁸ Még ezt megelőzően előfordulnak olyan esetek is, hogy a vagyoni rétegződés magán az arisztokrácián belül is bizonyos különbségeket teremt: külön jogokkal kiemelkedik a leggazdagabbak csoportja, amely bizonyos tendenciát mutat a plutokratikus oligarchiává való fejlődés irányába. (L. G. Busolt: i. m. 345.)

¹²⁹ A tyrannisra vonatkozólag l. P. N. Ure: The Origin of the Tyranny, Cambridge, 1922, M. P. Nilsson: The Age of the Early Greek Tyrants, Belfast, 1936, Th. Lenschau: Tyrannis, RE VII A (1943) 1821 s. köv. l., P. Oliva: Raná řecká tyrannis, Praha, 1954.

¹³⁰ A tyrannis az átmeneti szakasz leggyakoribb, de nem egyedüli és nem minden esetben szükségzerű formája. Másik átmeneti forma volt pl. az aizménetések (mint Pittakos, Solón, általában a törvényhozók) működése, amely speciális körülmények közt viszonylag békés át-

menetet képviselt. De mindezek a formák csak nagy vonalakban, általánosságban ölelik fel a kor bonyolult és gazdag történetének egész folyamatát.

¹³¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a fejlődési folyamat nem minden görög területen, hanem elsősorban a legfejlettebb államokban (a kisázsiai városok, az Égei-tenger egyes szigetei, Attika, az Isthmos-államok) ment végbe ebben a korban. Más a helyzet a törzsi társadalomból lassabban kiemelkedő, a korai archaikus kor állapotát sokáig megőrző, elmaradtabb vidékeken (pl. Arkadia, Élis, Achaia, Aitólia, Lokris, Phókis, részben még Boiótia is), valamint azokban az államokban, amelyek gazdasági és társadalmi élete a jobbagyságon alapult (Thessalia, Argos, Spárta, Kréta); itt a fejlődés lassabban és gyakran más formák közt mozgott. (Legsajátosabb Spárta esete, ahol a fejlett görög területek forradalmi átalakulásának párhuzama megvan, de csak a hódító dórok közt megvalósított egyenlőség formájában; l. a 100. jegyzetben i. műveket.)

¹³² A munka értékeléséhez l. *M. P. Nilsson: The Age of the Early Greek Tyrants*, Beifast, 1936, 6—7, 13, *H. Bolkestein: Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum*, Utrecht, 1939, 191 s. köv. l., *R. Mondolfo: The Greek Attitude to Manual Labour, Past and Present*, 6, 1954. — A munka egyébként még a rabszolgatartás legteljesebb kifejlődése idején sem vált megbecstelenítővé és lenéztette a szabadok számára (mint még *Engels* is vélte, i. m. 122, *Anti-Dühring* 365); az arisztokraták és plutokraták szűk körében kialakult nézeteket nem szabad összetévesztenünk a szabad dolgozók tömegeinek közvéleményével.

¹³³ L. *Szilágyi János György: Görög művészet*, Bp. 1954, 24, 25, 30, 33. — Vö. még *J. D. Beazley: Potter and Painter in Ancient Athens*, London, 1949.

¹³⁴ L. a „hét bölcs”-ről, a korai tyrannosokról, az első költőkről és filozófusokról kialakult képet a hagyományban.

¹³⁵ Néha a szabad kistermelők közt is vannak, akik egy-két rabszolgát tartanak (ld. pl. Hésiodos!), ez azonban csak szórványos jelenség, amely nem jellemző ennek az osztálynak az egészére.

¹³⁶ A folyamat részletesebb közgazdasági elemzését l. *D. V. Kuzovkov* cikkében: *Ob uszlovijah, porodivsih razlicsija v razvityiji rabsztva, i jevo naiviszvsjeje razvityije v antyicsnom mire*, *Vjesztnyik Drevnej Isztoriji*, 1954, I², 108 s. köv. l.

¹³⁷ A klasszikus görög társadalom sokat emlegetett rabszolgatartó jellegével kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy *Engels* idevonatkozó megállapításai (l. A család, a magántulajdon és az állam eredete 122, 171, *Anti-Dühring* 165), amelyek szerint a görög társadalom egész élete a lakosság döntő többségét (a szabadok tízszeresét!) kitevő rabszolgák munkáján alapszik, ebben a formájukban ma már nem tekinthetők helytállóaknak. *Engels* ugyanis elgondolását Athénaios késői és megbízhatatlan — de a múlt században még általában hitelesnek tartott — adataira (*Deipnosophistai*, VI. 272) alapítja, amelyek szerint Athénben Démétrios Phaléreus idejében 21 000 athéni polgár, 10 000 metoikos és 400 000 rabszolga élt. (*Engels* egyébként a rabszolgák számát nem pontosan Athénaios Ktésiklésre visszamenő adata, hanem *A. Boeckhnek* ezen alapuló számítása — *Staatshaushaltung der Athener*, Berlin, 1817—18, a vonatkozó rész a 3. kiadásban (1886) az I. kötet 49. lapján — nyomán adja meg 365 000-ben; A család... 122). Ezeknek az adatoknak a megbízhatatlanságát és a korra vonatkozó egész egyéb tudásunkkal össze nem egyeztethető voltát végérvényesen kimutatta *J. Beloch: Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1886 (Cap. III., 55—108, főleg 84 s. köv. l.). A következő évtizedek idevágó irodalmának jó összefoglalását és kritikáját l. *A. Andreades: Geschichte der griechischen Staatswirtschaft*, I., 1931, München, 303—310; az újabb irodalomból legfontosabbak *A. W. Gomme tanulmányai: The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B. C.*, Oxford, 1933, *The Slave Population at Athens*, *Journal of Hellenic Studies*, 66, 1946, 127 s. köv. l. Egészében véve a rabszolgák száma Athénben, ebben a kivételesen fejlett ipari és kereskedelmi gócpontban, még a periklési korban sem érte el — a legbőkezőbb becslések szerint sem — a lakosság számának felét.

¹³⁸ Ez a folyamat már régebben megindult; l. pl. *Theognis* költeményeit (*passim*), aki — mint régivágású arisztokrata — természetesen felháborodással szemléli ezeket a jelenségeket.

¹³⁹ Az uzoratóke negatív gazdasági szerepére vonatkozólag l. *Marx: A tőke*, III. 654 s. köv. (főleg 657).

¹⁴⁰ *Marxnak* ezt a szabad kistermelés fontosságát, sőt alapvető szerepét hangsúlyozó megállapítását vagy hallgatással mellőzik (pl. *V. N. Gyakov - N. M. Nyikolszkij: i. m. P. Oliva: i. m.*), vagy úgy idézik, mint amely szerint a rabszolgaság még nem szorította ki teljesen a szabad munkát (l. pl. *V. Sz. Szergejev: i. m. 180*). Persze, a rabszolgaság egyébként sem szorította ki teljesen a szabad munkát, sőt még csak döntő túlsúlyra sem jutott vele szemben — sem ekkor, sem később.

¹⁴¹ *Marx: A tőke*, I. 361, 24. jegyzet; vö. III. 874 is.

¹⁴² L. pl. *Szergejev, Gyakov—Nyikolszkij, Lencman, Oliva* id. műveit; de az utóbbi évtizedek szinte minden marxista ókori történeti művét idézhetnénk.

¹⁴³ Nemcsak a korai görög társadalomról, de minden ókori társadalomról megállapíthatjuk, hogy a rabszolgák a lakosságnak csak kisebbségét (két kivételes esetben — egyes görög városok az V—IV., Itália a II—I. században — *jelentékeny* kisebbségét) alkották; munkájuk az általánosan elterjedt elképzeléssel szemben nem képezte a társadalmi termelés alapját, és nem is jutott soha döntő fölénybe a szabad munka különböző formáival szemben. Ennek megfelelően a társadalmi szerkezetre vonatkozólag is meg kell állapítanunk, hogy a rabszolgák nem jelentik az ókori társadalmak alapvető termelő és kizsákmányolt osztályát olyan értelemben, mint a feudalizmusban a jobbagyság vagy a kapitalizmusban a proletáriátus. E társadalmak rabszolgatartó jellegéről tehát csak azzal a megszorítással beszélhetünk, hogy a rabszolgatartás *egyik* fontos és jellemző vonása, de nem *alapvető* tényezője az ókor gazdasági és társadalmi életének. — Ez a rendkívül fontos és bonyolult — itt csak érintett — problémakör azonban még feldolgozásra és megvitatásra vár; Mejman és Utcenko fentebb (13. jegyzet) idézett tanulmányain kívül a kutatók eddig még alig nyúltak ezekhez a kérdésekhez.

¹⁴⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy a lényeges ebben nem ennek az egyébként régóta közismert ténynek az egyszerű megállapítása, hanem következetes társadalomtörténeti értékelése és értékesítése; nem az új tények regisztrálása, hanem a belőlük fakadó és a régi elképzelésektől nem egyszer különböző következtetések levonása a feladat.

¹⁴⁵ Az *Engels* által még a katonai demokrácia tipikus esetének tekintett Homéros-kori társadalommal kapcsolatban I. fentebb a 103. jegyzetet. Általánosságban is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a katonai demokráciaként jellemzett korszakok nemzetségeinek és demokratikusnak tartott jellegzetességei nem nagyobb mértékűek annál, amit nem egy teljesen kifejtett osztálytársadalomban megtalálunk; a „katonai demokrácia” fő jellegzetességeiben már az osztálytársadalommal egyezik meg, és kétséges, hogy igazi átmeneti kornak tekinthető-e.

¹⁴⁶ L. pl. már *Ed. Meyer: Geschichte des Altertums, II², 1928, 244 s. köv., F. Heichelheim: i. m., Kap. IV., V. Sz. Szergejev: i. m., 53 s. köv., 66 s. köv.;* újabban *L. R. Palmer: i. m., Ja. A. Lencman: i. m., Vszemirnaja Isztorija 408 s. köv., 418 s. köv. I.*

¹⁴⁷ Ritka kivételt képeznek pl. a föníciai városok, amelyeket az ipari és főleg kereskedelmi fejlődés már korán polis-szerűvé alakított; de itt is hiányzik az antik polis-fejlődés legdöntőbb mozzanata, a szabad kistermelők osztályának általános felemelkedése. — Az ókori keleti területek nagy részén csak a hellénizmus korában, külső hatás alatt ment végbe bizonyosfokú antik jellegű fejlődés.

¹⁴⁸ L. *Marx—Engels: A német ideológia, 1952, 33 s. köv., Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák, Bp., 1953, 7 s. köv. I.*

¹⁴⁹ Az antik tulajdonforma *Marx* által jelzett egyéb jellegzetességeinek (pl. az egyéni tulajdon és ager publicus együttlétezése) általános érvénye, illetőleg konkrét tartalma az egyes esetekben egyelőre kérdéses.

¹⁵⁰ A tulajdonformákhoz nincsenek mechanikusan kötve a társadalmi formák, fejlődési fokozatok; az ázsiai (közösségi, törzsi) tulajdonformára pl. egyaránt épülhet ősközösség és (ókori keleti) osztálytársadalom. Az antik tulajdonforma fejlettebb fokot jelent ugyan, mint az ázsiai, de a korai antik társadalmak kétségtelenül alatta maradnak a fejlett ókori keleti civilizáció színvonalának.

¹⁵¹ L. a 91. jegyzetben i. műveket; vö. *G. Thomson: Studies in Ancient Greek Society, I., Introduction, 21—29.*

¹⁵² L. — a többi fontos tényezők megvitatásával együtt — *F. Heichelheim: i. m., IV. Kap.* — Legújabbban *Tőkei Ferenc* „Földtulajdonviszonyok a Csou-kori Kínában” c. tanulmányában (Kandidátusi disszertáció, megvédve 1956. szept. 13-án) mindenestre hangsúlyozza, hogy az ókori Kínában az ázsiai tulajdonforma és az ázsiai termelőmód uralma nem az öntözéses gazdálkodáson alapult. Hogy ez kivételes eset-e, vagy pedig a mezopotámiai és egyiptomi fejlődés jelent-e speciális formát, egyelőre nehéz lenne eldönteni.

¹⁵³ Ez a „fejletlenség” természetesen relatív; mennyiségileg az ókori keleti árutermelés több esetben igen jelentékeny volt, de nem érte el azt a jelentőséget és nem alakította át úgy az egész gazdasági életet, mint az antik társadalmakban.

¹⁵⁴ L. *F. Heichelheim: i. m., V. Kap.*

Й. Шаркади :

К вопросу о возникновении греческого рабовладельческого общества

Исходя из характеристики, данной Энгельсом о возникновении греческого рабовладельческого общества, автор рассматривает проблемы, подняты источниками, с тех пор накопленными.

Он характеризует отдельные фазы возникновения рабовладельческого строя в рамках исторического обзора, начиная с распада первобытно-общинного строя, совпадающего с неолитической эпохой. Фазу раннего бронзового (раннего минойского и элладского) века он рассматривает как фазу перехода от первобытно-общинного строя к классовому строю, в которой уже сильно развиты (если не преобладающие) классовые отношения. По его мнению к этой эпохе (с точки зрения истории общества охватывающей и среднюю элладскую эпоху) и вообще переходным периодам от первобытно-общинного строя к классовому строю нельзя полностью применять понятие военной демократии, которое с разных точек зрения является спорным.

Средний и поздний бронзовый век, общество эпохи расцвета крито-микенской цивилизации уже является развитым классовым обществом, которое по праву зачисляется в общий тип древних восточных обществ. В то же время автор подчеркивает специальный характер Крита и Микен, отличающийся от других древних восточных обществ. Он считает, что переходный период после упадка микенской цивилизации — несмотря на значительный прогресс родовых организационных форм — сохраняет (хотя в слишком примитивной форме) классовый характер.

В развитии архаической эпохи важнейшим моментом автор считает экономическое укрепление свободных мелких производителей (крестьян, кустарей), основанное на технике железного века и в связи с этим увеличение их общественно-политической роли. Это, а не укрепление рабовладения, является первостепенной движущей силой развития эпохи. Именно это развитие составляет основу крутого подъема рабовладельческого способа производства в классической эпохе.

Что касается положения греческого общества в общем развитии древнего общества, автор устанавливает, что в отношении древнего восточного и античного развития пока имеются спорные вопросы. Вопрос об «азиатском способе производства» на основе проведенных до сих пор исследований нельзя считать закрытым, ибо сомнительно, чтобы принятая характеристика древних восточных и античных обществ, т. е. сопоставление ранней и развитой степени рабовладельческого строя уловила сущность дела. Во всяком случае, появление друг за другом древней восточной и античной форм можно констатировать только в развитии греческого общества, но даже и там в очень специальных условиях. Исключая этот случай, античному обществу не предшествовала древняя восточная степень и из древнего восточного общества не возникло античное общество. Именно поэтому нельзя считать греческое общество единственно правильным, классическим примером древнего развития, по сравнению с которым другие формы представляют специальные случаи. Сомнительно и то, что формулировка двух путей развития (т. е. древняя восточная и античная форма) является ли адекватной формулировкой закономерностей развития. Кажется, выяснение типов развития древних обществ и их взаимоотношений пока представляет для науки задачу ещё ожидающую разрешения.